

DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI YAYINLARI

TÜRKİYE'NİN AVRUPA BİRLİĞİ'NE GİRİŞİNİN DİN BOYUTU

(SEMPOZYUM)

17 - 19 Eylül 2001

DÜZENLEYEN

DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI İŞBİRLİĞİ
İLE
ÇANAKKALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ

ANKARA - 2003

AVRUPA BİRLİĞİNİN DİNÎ KİMLİĞİ VAR MIDIR?

Avrupa Birliğinde Dinlerin Tarihine ve Bugününe Bir Bakış

Yrd.Doç.Dr. Bülent ŞENAY*

Bu tebliğde ileri sürülen tezin temelinde şu vardır: Sorulması gereken artık, AB'ye üye olmanın İslam ve Türkiye açısından problem olup olmadığı ve müslümanların ne yapıp yapmayacağından ziyade, 'AB'nin Türkiye'yi tam üye kabul etmesinin önünde kendisince aşılması zor tarihî, sosyolojik, ekonomik, dînî ve nihayet epistemolojik çerçeveli engellerin AB-Türkiye ilişkileri açısından ne ifade ettiği' sorusudur. İslam açısından, ya da bir başka ifadeyle, İslâmî bilimler (özellikl fıkıh, kelâm ve tefsir) açısından ele alınabilecek tüm sorular usûl yönünden kendi içinde tartışmaya açık olmaya devam etseler de, ya 'makâsîd' ya da 'tarihsellik' perspektiflerinden yaklaşılarak, son tahlilde İslâmî yorum-yöntem geleneğinin kendi iç dinamikleri (içtihat) içerisinde çözümlenebilir sorulardır.¹ AB-Türkiye ilişkilerini, bu sempozyumda çoğu tebliğcinin ele aldığı gibi, 'Müslüman-Hıristiyan' ilişkileri çerçevesinde ele aldığımızda dahi, İslam'ın gerek itikâdî yapısı ve gerekse tarihî tecrübesi (zimmî hukuku, ehl-i kitab kavramının genişletilmesi, cihadın sosyal-ahlâkî boyutu, v.b.) açısından AB üyeliğinin müslümanlara 'uhrevî-dînî' problem alanı oluşturacağı söylenemez. Bir müslümanın, en son noktada, İslam Tarihi'nden 'Hudeybiye', 'Necrân heyeti', ya da 'Medîne Sözleşmesi'ne bile atıfta bulunmadan, sadece Kur`ân-ı Kerîm'den meselâ şu âyete dayanarak bu tür konularda bakış açısını belirleyebileceği söylenebilir:

"Allah, *din uğruna sizinle savaşmayan*, sizi yurdunuzdan çıkarmayan kimsele-re iyilik etmenizi (*teberrû*) ve onlara karşı adil davranmanızı (*kıst*) yasak kılmaz. Doğrusu, Allah, adil olan kimseleri sever. Allah, ancak, sizinle din uğruna savaşan-ları, sizi yurtlarınızdan çıkarırları ve çıkarılmanıza yardım edenleri dost edinmeni-

* Uludağ Üniversitesi. İlahiyat Fakültesi, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Bölümü Öğretim Üyesi.

¹ 'Makâsîd' ve 'içtihat' çerçevesinde usûlünce 'geniş' görüşlü olarak bilinen Prof. Hayreddin Karaman'ın 'tarihsellik' tartışması ile ilgili görüşleri dikkat çekicidir: "*Bu yaklaşımlar (modernist), nasları zorlayarak, zorlama ile de olmuyorsa 'tarihsellik' sepetine atarak İslam'ın insanlığa sunduğu hidayeti parça parça devreden çıkarıp, onun yerine beşerî düşünce, teklif ve çözümleri koymaktan ibarettir.... Bu teslimiyet, kendine ait olan eskiyi terkedip başkalarına ait olan yeniyi almak, bunu açıkça yapmak yerine -klasik ictihad usulü ile sağlıklı çözüm arama aşamasını atlayarak- yeni okuma ve yorumlama adı altında yapılmaktadır. Son zamanların tartışma alanı burasıdır Yapılması gereken ise, dünyada olup biteni hakkıyla takip ve tesbit ettikten sonra, bütün peygamberlerin getirdikleri, Son Peygamberin de tamamlayarak tebliğ ettiği hidayeti (rehberliği, yol göstericiliği) insanlığa, anlayacakları dil ve üslupta sunmaktır. İnsanlık, kendisini bunalım noktalarına getiren düşünce ve uygulamalarına, yorumlar yaparak dinden onay almaya değil, onu bunalımlardan çıkaracak ışığa (ilahî irşada) muhtaçtır...."* (Yazarın bir başka çalışması vesilesiyle sorduğu sorulara Prof. Karaman'ın 30 Temmuz 2001 tarihli cevabından.)

zi (*tevellâ*) yasak eder. Kim böylelerini dost edinirse, işte onlar zalimdir." (Mümte-hına-60: 8-9)

Bu âyet göstermektedir ki, müslümanlara âyet metninde bahsi geçen temel in-san hakları konusunda zulmetmeyenlere karşı dostluk kapısı 'vahiy' tarafından açık tutulmuştur. O halde, 'AB-Türkiye İlişkilerinin Dînî Boyutu' denildiğinde tartışıl-ması gereken, AB'nin Türkiye'yi değerlendirirken esas aldığı ancak açıkça vurgu-lamadığı 'üst-kimlik' sorunudur. Ait olduğumuz Akdeniz-Ortadoğu-Yakın Asya coğ-rafyasının bizde şekillendirdiği üst-kimlik, Türkiye'nin 'Türk ve Müslüman Medeni-yeti' nin parçası olarak tarihte yer almasını sağlamıştır. Konuyu böyle bir 'medeni-yet' tartışmasına bağlamak, basit anlamda bir 'Türkçülük-İslamcılık' tartışması aç-mak, ya da Avrupa'nın 'öteki'si olarak gördüğü müslüman Türkiye'nin Avrupa'yı kendi 'öteki'si olarak tanımlama çabası yani orientalizme karşı bir yerli oksiden-talizm çabası da değildir. Ayrıca, sempozyumun ana konusuyla bu tebliğin başlı-ğındaki sorunun kesiştiği noktada hemen şu da ifade edilmeli ki, AB'yi bir 'Hiristi-yan Kulübü' olarak göstermek artık ne kadar indirgemeci ve tektipleştirici ise, Tür-kiye'nin kendisinden istenenleri yerine getirdiğinde AB tarafından hemen üye ka-bul ediliverceğine inanmak da, o kadar tarihten ve medeniyetler-arası epistemo-lojik-aksiyolojik farklılıklar ve bunların popüler kültürel duyarlılıklara yansımasin-dan habersiz olmak demektir.

Burada, AB-Türkiye ilişkilerinde, korunma içgüdüsüyle² hareket eden taraf AB'dir. Bu sempozyumun 11 Eylül 2001'deki 'İkiz Kuleler' faciasından hemen son-rasına denk düşmesinin bir 'tevâfuk' olduğunu düşünmeyi ihmal etmeden hemen kendimize hatırlatmamız gereken husus, müslümanların global düzeyde yeni bir 'anti-İslamizm'³ dalgasıyla karşılaşabilecekleri ihtimalinin bizi de yani AB-Türkiye

² 1993 yılında yapılmış istatistikî bir çalışmaya göre, Avrupa'da, sadece Fransa, Almanya ve İngiltere'deki müslümanların nüfusu yaklaşık 6 milyonu bulmaktadır. (B. Etienne -1989- Islamic Associations and Europe, *Contemporary European Affairs*, 2, 4, s. 30-31.) Bu azınlıkları kendi yapısına entegre etme konusunda zorluklar yaşayan Avrupa, 70 milyonluk Türkiye'yi ne yapacağı konusunda endişeler taşımaktadır.

³ Oryantalizm'in ünlü yazarı, siyaset bilimci Edward Said, bu acı olaydan sonra 16 Eylül 2001 tarihli *The Observer* gazetesinde açıkladığı görüşlerinde, bu tehlikeye işaretler, "... Herkes '- Bu terörizme karşı bir savaştır' diyor. Fakat nerede, hangi sonuçlara yönelik olarak? Kimse buna cevap vermiyor. İsrarla söylenen tek şey, terörizme karşı olduğumuz ve bu yüzden 'Ortadoğu'ya ve İslam'a karşı durduğumuz' du.... Daha da çarpıcı olan, sanki Amerika'nın İslam dünyasının çoğu bölgesinde sürekli bir savaş ya da çatışma halinde olan bir ülke değil de uyuyan bir süper dev olduğuna inanamamızın istenmesiydi...." (*The Observer*, Edward Said, 16 September 2001, Sunday). Aynı tarihli gazetede, bir diğer isim, İslam ile ilgili pek de olumlu olmayan yazılarıyla tanınan Fred Halliday de bu paralelde görüşler ileri sürmekteydi. Said'i destekleyen pek çok veri söz konusudur. Meselâ, son 30-40 yılda Birleşmiş Milletler tarafından yapılan toplam 13 operasyonun 9'u doğrudan Müslüman bölgelerde veya Müslümanları ilgilendiren noktalardadır. Sina 1967, Keşmir-1949'dan beri, Kıbrıs-1964'ten beri, Golan Tepeleri-1974'ten beri, Lübnan-1978'den beri, Irak-1991'den beri, Batı Sahra-1991'den beri, Bosna-1992'den beri, ve Somali-1992'den beri. Buna Kosova'yı ekleyebiliriz. (G. E. Fuller & Ian O. Lesser (1995) *A Sense of Siege – The Geopolitics of Islam and the West*, Oxford: Westview Press, s. 159-60.)

ilişkilerini de ilgilendirdiğidir. Bu gerçek, AB'nin kendi iç dengeleri sözkonusu olduğunda 'seküler Aydınlanma' tecrübesine sarılmasının ve fakat 'öteki' sözkonusu olduğunda da 'üst-kimliği' ni yani 'Judeo-Christian-Hellenic' kimliğini ortaya çıkarmasının arkasındaki oluşumu ve bugünkü durumu iyi anlamayı gerektirir.

Dışişleri Bakanı İsmail Cem'in Aralık 1999'da yapılmış olan bir toplantıya Türkiye'nin alınıp alınmamasıyla ilgili bir tartışmaya yönelik olarak daha önce 13 Eylül 1999'da yaptığı bir konuşmadan kısa bir bölüm aktarmak istiyorum:

"... Kendimizi hem Avrupalı, hem de Asyalı olarak görüyor ve bu çoğulluğu bir zenginlik olarak değerlendiriyoruz. Bu nedendir ki, ne zaman kimliğimizin Avrupalı boyutu sorgulansa hayretle karşılıyoruz. Eğer Avrupalı olmak "tarihi" ve "coğrafı" bir tanım ise, tarihimizin 700 yılını Avrupa'da, bir Avrupalı devlet olarak yaşadığımızı ve halen de yaşamakta olduğumuzu söylemek istiyorum. Tarihimiz Bursa, Kayseri, Diyarbakır ve Şam kadar, İstanbul, Edirne, Tetova, Kosova ve Saraybosna'da şekillenmiştir. Eğer Avrupalı olmak "kültürel" açıdan bir tanımlamaya dayanırlırsa, tablo biraz daha karmaşık hale gelmektedir. Ancak, "Avrupalı" olmak dini bir kriterle dayandırılıyor ise, bu durumda mevcut şablon uygun olmayabilecektir...

İslamiyetin Osmanlı yorumu ve uygulamasının kültürel kimliğin ana parçalarından birini teşkil ettiği ve Devletin yüzyıllarca çok çeşitli ırkları birlik halinde tutmaya gayret ettiği bir Türkiye'de, ırk kavramı sosyal ve politik bir kategori hiçbir zaman olmamıştır. Bu çerçevede, başlıca belirleyici unsur hep büyük hoşgörü ile yaklaşılın din olmuş, farklılıklar ise hep dini kavramlar içinde değerlendirilmiştir; yani, Müslümanlar ve Müslüman olmayanlar. Öte yandan, ister Saraybosna'da ister İstanbul, Kosova, Kayseri, Kahire, Halep veya başka bir yerde olsun, Osmanlı'nın Müslüman tebaası etnik kökenleri ne olursa olsun hep eşit statüye sahip olmuşlardır. Bu durum, bugünkü algılarımızın da temelini oluşturmaktadır. Çağdaş Türkiye kendisini bu ayırmıcılığa karşı çıkma mirasına göre şekillendirmiş ve bunu modernleşme süreci içinde geliştirmiştir. Batı Avrupa'lı akademisyenler kendi sosyo-kültürel tecrübelerine dayalı sosyal analiz metotlarını Türkiye gibi bir ülkeye uyguladıkları zaman yanlış sonuçlara varmaktadırlar...

Batı Avrupa, tarihin uzun bir dönemi boyunca Türkiye'yi Edward Said'in deyişiyle, "öteki" olarak görmüştür. Türkiye anti-tez, dışardaki ve farklı olan olmuştur. Bu talihsiz 'ayrı tutma'nın artık geride bırakılacağını gösteren emareler artmaktadır. Bu olumlu eğilimin daha da gelişmesi ortak bir sorumluluk olmalıdır....."4

Bu ifadelere, Harp Akademileri Komutanlığı Silahlı Kuvvetler Akademisi Komutanı Tuğgeneral Halil Şimşek'in, 10 Ocak 2001 tarihinde yapılan '*Avrupa Güvenlik ve Savunma Kimliği (AGSK), AB ve NATO İlişkilerinin Geleceği ve Türkiye'ye Etkileri*' konulu bir sempozyumda yaptığı konuşmadaki şu ifadeleri de açılı farklılığı ile

4 İsmail Cem "*Türkiye ve Avrupa: Geleceğe Tarihsel Bir Bakış*", Türkiye Dışişleri Bakanı İsmail Cem'in 13 Eylül 1999 tarihli AB Genel İşler Konseyi çalışma yemeğinde yaptığı konuşma, T.C.Dışişleri Bakanlığı İnternet-WEB sayfası .

eklenebilir:

“—'Avrupa Hıristiyan Kültürü' dediğimiz zaman Hıristiyan inanç değerlerinden beslenmiş 'Vatikan'ın gözetimindeki insanların şekillendirdiği yaşam tarzı ve değerler sistemidir.' Bu kültürde, Türkiye'ye yer yoktur yaklaşımı aslında tarihin derinliklerinden gelen "hıristiyan", "müslüman" çatışmasındaki ön yargılarla beslenen bakış açısından kaynaklanmaktadır."⁵

Bu beyanlar, Türkiye'nin iç siyasi dengeleri içerisinde farklı şekillerde yorumlanmaları mümkün olsa da, konumuzla ilgili iki önemli açıklama örneği olarak alınabilirler. Sayın Dışişleri Bakanının konuşmasında, bir 'medeniyet farkı'nın varlığını ve medeniyetimizin Avrupa'ya katkısını vurgulayan tespitlerine herkesin katılacağı aşikârdır ve tebliğimdeki tartışmanın çıkış noktası da budur. Ancak Sayın Cem'in ifadesindeki son nokta yani Avrupa'nın bize, Edward Said'in ifadesi ile, 'öteki' olarak bakmakta olduğu gerçeği değişmekte midir? Bu soru tebliğimizin başlığı olan 'Avrupa'nın Dini Kimliği Var mıdır?' sorusuyla yakından ilgilidir.

Avrupa'nın önde gelen siyâsî liderleri, AB'nin temelde 'Hıristiyan bir üst-kimliğe sahip olduğunu' hiçbir zaman gizlemediler.⁶ Nitekim AB dokümanları bu tartışmayı yansıtır. 1974 *Kopenhag Dokümanı* nda Avrupa Kimliği başlıklı bir bölüm ve daha sonra 1985 *The Single European Act*'ta 36 (a) da AB'nin dış politika meselelerinde bir Avrupa Kimliğinden hareket ettiği vurgulanır.⁷ Ancak bu vurgu, reel-politikte sorunlar çikarmaktadır.

1. SÜREÇ VE BAĞLAM

Biz ilahiyatçıların, AB-Türkiye ilişkilerinin sosyo-ekonomik ve politik yönleri hakkında değerlendirme yapmamız beklenmiyor ancak 'Din Boyutu' nun anlaşılmasında bu yönler bütünleyici ipuçları vermektedir. Son dönemde Türkiye'de en fazla tartışılan konuların başında hiç kuşku yok ki, Avrupa Birliği geliyor. Özellikle 8 Kasım 2000'de açıklanan Katılım Ortaklığı Belgesi'nin ardından tüm kitle iletişim

⁵ Bu ifade, NTVMSNBC İnternet Haber Sitesininin 11 Ocak 2001 tarihli yayınından alınmıştır.

⁶ Meselâ, Alman Başbakanı Helmut Kohl, 1989 yılında 41. Frankfurt Kitap Fuarı'nın açılışında bir kere daha AB'nin "her şeyden önce ortak değerler, özellikle Hıristiyanlık ve Aydınlanma Çağı'nın düşünceleri etrafında belirlenen bir kültürel birlik" olduğunu söylemiş ve 'Hıristiyanlık' özelliğini paylaşmayan ülkelere özellikle Türkiye'ye göndermede bulunmuştur. (Cumhuriyet, 12 Ekim 1989)

⁷ Bulletin of the European Communities (Avrupa Topluluğu Bülteni), sayı-12/1973, 14 Aralık 1973 'The European Identity' (Avrupa Kimliği) Document, pp. 118-22; 1985 tarihli 'Tek Bir Avrupa Hukuku' adlı belge de (The Single European Act of 1985) "özellikle dış politika meselelerinde bir Avrupa Kimliği temeline" atıfta bulunur, Article 36 (a); bu konuda bazı tartışmalar için bkz.: Paul Heelas, David Martin and Paul Morris (1998) *Religion, Modernity and Postmodernity*, Oxford: Blackwell Publishers adlı eserde, Richard H. Roberts'ın (1994/98) " 'The Souls of 'Europe': Religion, Theology and the Problematics of Modernity" adlı aslen profesörlük için hazırlamış olduğu makalesi. Yakın dostum olan ve hâlen İngiltere'de Lancaster Üniversitesi'nin *Department of Religious Studies*'de *Sosyal Teori, Dinler ve Modernite* alanında dersler veren Prof. Roberts İngiltere'de, Avrupa Medeniyetinin 'öteki' ile olan dini ve etnik kökenli probleminin bizzat Avrupa'nın geleceği için zararlı olduğunu düşünen sınırlı ama önemli bir akademik eğilim içerisinde almaktadır.

araçlarında Türkiye-Avrupa Birliği ilişkilerinin çeşitli boyutlarının ele alındığı görülmektedir. Avrupa Birliği ile ilişkilerimizde 1959 yılından bugüne geçen 41 yıllık süreye rağmen mesafe alındığını öne sürmek mümkün değil. 1996 başında gerçekleşen gümrük birliğinin dışında Türkiye-AB ilişkilerinde kayda değer bir gelişme görülmedi. AB'nin Türkiye'ye karşı önyargılı tutumu nedeniyle günümüzde eski Varşova Paktı ve kimi eski SSCB ülkeleri bile AB nezdinde Türkiye'ye kıyasla daha avantajlı konum yakalamış bulunuyorlar. AB Devlet ve Hükümet Başkanları 1997 Aralık ayında toplanan Lüksemburg zirvesinde genişlemenin sınırlarını belirlediler. Aralarında Romanya ve Bulgaristan gibi her yönüyle Türkiye'nin fersah fersah gerisinde bulunan, tam üyelik için 1993'de kabul edilen Kopenhag kriterlerinin hiçbirine uymayan/uyamayan bir yığın ülke, bu zirvede Avrupa Birliği'ne aday ilan edildi. Bu ülkelerin bir bölümü ile tam üyelik müzakereleri 1998 Mart ayında, bir bölümü ile de 2000 Şubat ayında başladı.

Lüksemburg zirvesinden iki yıl sonra 1999 Aralık ayında yapılan Helsinki zirvesinde AB nihayet Türkiye'yi de aday ilan etti. Türkiye'nin diğer ülkelerle aynı kriterlere tabi olduğu öne sürüldü. Ancak durumun hiç de öyle olmadığı çok kısa bir süre sonra anlaşıldı. Katılım Ortaklığı Belgesinde tam üyelik müzakerelerinin başlaması için Türkiye'den düzinelerce yükümlülüğü yerine getirmesi isteniyordu.

AB hiç kuşku yok ki, günümüzde Türk dış politikasının öncelikleri arasında ilk sıraya yükselmiştir. Günümüzde Türkiye, Orta Asya Cumhuriyetleri de dahil olmak üzere, bütün dış ticari ilişkilerinde Avrupa Birliği'nin kurallarına uymak zorunda. Avrupa Birliği ile nereye gidiyoruz? *Bunu* anlamak için Türkiye'de Avrupa Birliği'ne taraftar olanların ve karşıtların görüşlerini ele almak gerek. Genel bir eğilim olarak şunu söylemek mümkün: Avrupa Birliği'ni değerlendirenler bu oluşumun kendi iç dinamiklerinden çok Türkiye'nin iç siyasetine yansıma biçimine önem veriyorlar. Taraftarlar, Türkiye'de demokratikleşme sürecinin önündeki engel olarak gördükleri dinamiklerin AB üyeliği ile birlikte yumuşatılacağı ümidini taşıırken, karşıtlar da kayıtsız şartsız millete ait olan milli egemenliğin Brüksel'e geçmesinden endişe etmektedirler. İkinci kategoride yer alanlara göre, Türkiye'nin yarının birleşik federal veya konfederal Avrupa'sı içerisinde yer alması Türk milli kimliğinin Avrupa potasında sömürge haline gelmesi ile eş anlamlıdır. Çok çeşitli kombinasyonları ihtiva eden bu tartışmanın akşamdan sabaha durulacağını kimse söylemiyor.

Hatta bir adım daha ileri giderek şunu iddia etmek mümkün: Bu tartışma daha bir 10 yıl devam edecek. Çünkü; Türkiye'nin kısa vadede Katılma Ortaklığı Belgesinde yer alanların hepsini Avrupa'nın istediği gibi yerine getirmesi mümkün değil. Kıbrıs ve Ege sorunlarını hiç beklenmedik biçimde, Yunanistan'ın tüm tezlerini kabul ederek 'çözüme kavuşturmuş olsak bile, diğer kriterler bakımından AB'nin tatmin olacağını garantiye alamayız. Tüm bu verilerin irdelenmesinden ortaya çıkan netice şudur: AB adaylık statüsü nedeniyle Türkiye'nin gümrük birliği ile Batıya sağlamış olduğu avantaj önümüzdeki yıllarda devam edecektir. Yani Türkiye -AB eko-

nomik ilişkilerinde dış ticaret açığı AB lehine büyüyecek, "99 şartın cem'i-i cümlesini yerine getirmediniz" diye mali yardım verilmeyecek, "nasıl olsa gümrük birliği tesis edildi, gümrüksüz mallarımız giriyor, yatırıma ne gerek var" diye AB kökenli sermaye Türkiye'ye yatırım yapmayacak, buna karşılık gümrük birliği işleyecek. İşte önümüzdeki on yılda olacak olanlar bunlar. Yanılmış olmayı isteriz, ama göstergeler buna işaret ediyor. Peki Avrupa Birliği tarafı Türkiye'yi tam üye yapmayacaklar mı? İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. Erol Manisalı hocanın çeşitli vesilelerle yaptığı değerlendirmelere katılıyorum. O diyor ki, "—Yapmayacaklar." Neden yapmayacaklarının sebepleri ile ilgili AET'nin (şimdi AB) kuruluşundan bugüne geçen aşamalardaki olan bitenleri tekrarlamadan son duruma ve geleceğe kısaca bakalım ve asıl konumuzu bu gerçek çerçevesinde değerlendirelim. Avrupa Birliği Türkiye'den alacaklarının hepsini gümrük birliği ile aldı. Bunun daha ötesi yok görünüyor. Meseleyi daha iyi anlamak için *Brüksel açısından bakmak* lazım. Türkiye tam üye olunca ne olacak? AB kazanacak mı, kaybedecek mi? Meseleye bu açıdan bakınca neden almayacaklarını anlarız. Her şeyden önce işgücü dolaşımı serbest olacak. Bizim genç nüfus oranımız olağanüstü oranda yüksek. Bunlara serbest dolaşım verilip de Türkiye'den 10 milyon insan AB içine giderse, Avrupa Birliği biter. Avrupa ülkeleri zaten sıkıntıda. Daha şimdiden Polonya'yı, Çek Cumhuriyeti'ni nasıl hazmedeceklerini hesaplıyorlar. Bizden çok önceliği olan Bulgaristan ve Romanya'nın üyeliğini yanılmıyorsam 10 sene ileri attılar. Yani Türkiye'ye nazaran küçük olanların üyeliğini bile 10 yıl erteleyen Avrupa Türkiye'den korkuyor. Bu nedenle de almayacak. Türkiye devasa bir ülkedir. Nüfus bakımından, ağırlık bakımından AB adaylarının tümüne bedeldir. Terazinin bir kefesine diğer adayları koy, ötekine Türkiye'yi, aynıdır. İkinci olarak, Türkiye tam üye olduğu zaman, AB'deki sisteme göre, Türkiye'ye yılda 10 milyar dolar hibe vermeleri gerekir. Bana kredi olarak 300-500 milyon doları vermekte zorlanan, bunun için çekince koyan AB, 10 milyar dolar hibe verir mi? Vermez. Hem rasyonel düşünelim. Siz bunu Almanya'da Fransa'da hangi vergi ödeyicisine nasıl izah edebilirsiniz? İzah edemezsiniz. Şimdi diyelim ki Türkiye'de hükümet Türk vergi ödeyicisine "Ben Bengaldeş ile birleşiyorum, Bengaldeşli'yi kalkındırmak için her yıl 10 milyar dolar hibe yapmam lazım" demiş olsa kimleri ikna edebilir ki. Brüksel açısından durum aynen bu şekilde. Üçüncü olarak Türkiye tam üye olursa, Avrupa'nın geleceğinde yeri ne olacak? Avrupa Birliği, Avrupa Federal Devletleri gibi bir yapılanma içerisinde nüfusa göre temsil ilkesi var. Yani nüfusunuza göre Avrupa Parlamentosunda ve diğer kurumlarda ağırlığınız oluyor. Ekonomik yönetim kurumlarında nüfusunuza göre müdürlükleri kontrol ediyorsunuz. Türkiye, diyelim ki 10 sene sonra tam üye olarak katılmış olsun. O zaman Türkiye, Almanya ile birlikte AB'nin iki yöneticisinden biri olacaktır. Şimdi durup dururken Avrupa buna neden razı olsun? Türkiye'nin tam üyeliği Brüksel'den aynen bu şekilde algılanmaktadır. Yani Türkiye'nin tam üyeliğinin Avrupa Birliğine hiçbir olumlu yönü yok. Avrupa Birliğine girmek için ilişkilerimiz devam etmesin diyecek değilim ancak AB'nin bizi

tam üye olarak almayacağını mevcut tek yanlı yapılanmayı sürdürmek için sürekli yeni fomülasyonlar ileri sürüleceğini düşünüyorum. Bunu da medeniyet ve ekonomik farklılıklara dayandırıyorum. Türkiye AB ile ilişkilerinde oraya mahkum olmuş bir politika değil çoğulcu bir politika izlemelidir diyorum. Üstelik dînî farklılığı var. Avrupa bizi yabancı olarak görüyor. Yazılı metinlere geçirmiyorlar ama bunun dışında bizden yabancı (*ailen culture*) olarak söz ediliyor.⁸ İşte bunun arkasında 'medeniyet farkı' tartışması vardır. Bir medeniyet redd-i mirası yaşamadığı için Avrupa bunun farkındadır. Aydınlanma bile bir redd-i miras değildir. *Farkında olup olmamak bize ait bir problemdir.*

2. AB-TÜRKİYE İLİŞKİLERİNDE 'DİN BOYUTU' AÇISINDAN SORULMASI GEREKENLER

İşte bu çerçeve ile ilgili biz ilahiyatçıların söyleyecekleri ise, tabiiyle ancak *Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne Girişinin Dînî Boyutu* üzerine olur ki bu da gündemde sadece ilahiyatçıları değil herkesi ilgilendiren bir konu olarak önemini devam ettirmektedir. Yapılacak değerlendirmelerin tutarlı ve isabetli olabilmesi için, öncelikle, genelde dînî (ve dinlerin) özelde İslam'ın yakın geçmişte ve günümüzde Avrupa Birliği coğrafyasındaki durumunu gözden geçirmek gerekir. Bu amaçla, Osmanlı birikiminin çok kültürlü, çok toplumlu yapısının tabii akışı içinde gelişen ilişkilerinin yerine, bir topluma ait dini ve kültürel değerlerin öteki adına vazgeçilmesi ile ömrünü geçirmekte olan modern Türkiye tecrübesi açısından, konuyla ilgili şu sorular sorulmalıdır:

1. Avrupa Topluluğu coğrafyasında dinlerin, meselâ Hıristiyanlık, Budizm, Hinduizm ve Yeni Dînî Hareketlerin konumu nedir?

2. Avrupa Birliğinin bir *dînî kimliği* var mıdır? (AB'yi oluşturan anlaşma metinlerinde 'kimlik' ile ilgili ayrıca bölümler vardır).

Küreselleşme konusunda görüşlerine sık sık başvurulan Ronald Robertson, bu konuda 'kimlik iktidardır' diye düşünmekte ve aynı zamanda insanların bir 'kimlik hakkı' olduğundan bahsetmektedir.⁹ 'Kimlik Hakkı'nın, küreselleşme ile 'kökenlerin arayışı' arasındaki ilişkiyle ilgili olduğunu vurgular. Bu anlamda aday üye ülkelerin tanınma çabaları bizatihi AB'nin bir kimlik oluşu ile ilgilidir ve üyeler bu kimliğin parçası olmak istemektedirler. Halklarla yönetenlerin farklı düşünmeleri ayrı bir konudur. Uluslar arası turizm ve insanların tarihte olduğundan çok daha fazla birbirini tanıması yani kültürlerarası ilişkiler, küreselleşmenin kategorik olarak kötü olmadığı anlamına da gelir. Soru neyin küreselleştirdiği.

3. Bu kimliğin oluşmasında Hıristiyanlığın rolü ve ağırlığı nedir?

⁸ Erol Manisalı "AB Üyeliğimiz Büyük Aldatmaca", *Yeni Avrasya Stratejileri-Ek*, Kasım 2000, sayı: 5, s.18-27.

⁹ R. Robertson (1992) *Küreselleşme: Toplum Kuramı ve Küresel Kültür*, çev.: Ü.H.Yolsal, Ankara: Bilim ve Sanat, s.269-270.

4. AB'nde İslam'ın yeri nedir ve bir 'İslamofobi' den (eğitimde, politikada, medyada, vs.) bahsedilebilir mi? (İngiltere örneği..)

5. Küreselleşme (Globalisation) tartışması açısından 'Avrupa-merkezci' (Eurocentric) Dünya Görüşü'nün AB'nin dîni kimliğinin şekillenmesindeki etkisi nedir?

6. AB-Türkiye İlişkileri, sadece bir 'din farkı sorunu' olarak değil, epistemolojik ve aksiyolojik farklılıklara dayalı bir 'Medeniyet Sorunu' olarak ele alınamaz mı?

Sürenin azlığını da dikkate alarak bu soruları kısa kısa cevaplandırmaya çalışacağım. Birinci soruyla yani 'Avrupa Topluluğu coğrafyasında dinlerin, yani, Hıristiyanlık, Yahudilik, Budizm, Hinduizm, yeni dîni hareketler ve İslam'ın bugünkü durumu nedir?' sorusuyla başlayalım.

3. AVRUPA MEDENİYETİNİN HİRİSTİYAN KİMLİĞİ

Hıristiyanlığın, 'Avrupalılık kimliğinin' tanımında en önemli unsurlarından birisi oluşunun sebeplerini tarihten gelen bir çizgide bulabiliriz. Avrupa'da, Demir Perdenin yıkılışı, Avrupa Birliği'nin genişlemesi, milliyetçilik ve ırkçılık akımlarının yeniden canlanması, Batı'da da Avrupa'nın Kimliği üzerine tartışmalara yol açmış ve kültürel çoğulculuk anlayışının teşvik edilmesine rağmen etnik ve dîni faktörlerin hala belirleyici olduğu gerçeği gündemdeki yerini korumuştur.

Avrupa'nın Kimliği etrafındaki tartışmalar aslında yeni sayılmaz.¹⁰ Avrupa'nın tanımı, coğrafi olduğu kadar hatta daha fazla dîni ve kültürel açıdan problemli bir tartışma alanıdır. Ortaçağlarda Avrupa'da yaşayan insanlar, kendilerini 'Avrupalı' olarak değil 'Hıristiyanlık' coğrafyasının ve Kilise Krallığının bir mensubu olarak düşünürlerdi. Buradaki Hıristiyan oluşun belirleyici vasfı, kendisini Haçlı zihniyetinde gösteren, 'başka halkları ve milletleri yok saymaya dayalı' bir etnik-dîni dışlayıcılık anlayışıydı.¹¹ Bu anlayışın tabii neticesi ise şuydu: Son zamanlarda, Batı'da kolonyalizm-sonrası kültür çalışmaları (post-colonial cultural studies) alanında dilimize 'Öteki' diye çevrilen kategori (the 'other'), ortaçağlarda Avrupalı insanlar için Müslümanlar, Yahudiler ve Hıristiyan heretik mezhepleri, gibi gruplardı.

Millî devlet anlayışının ortaya çıkarak Hıristiyanlığın birleştirici gücünü zayıflatma ihtimali belirlediğinde bile, 15. y.y.'in sonunda başlayan keşifler çağı, Hıristiyan-

¹⁰ Bu konuda bkz., D.Hay (1957) *Europe: The Emergence of an Idea*, Edinburgh: Edinburgh University Press; A. Bance, "The Idea of Europe: From Erasmus to ERASMUS", *Journal of European Studies*, 12, 1992, pp. 1-19; Avrupa Kimliği üzerine önemli başka kaynaklar olarak şunlara bakılabilir: G. Therborn, *European Modernity and Beyond: The Trajectory of European Societies, 1945-2000* (London: Sage, 1995); E. Moxon-Browne, "Eastern and Western Europe: Towards a New European Identity?" *Contemporary Politics* 3, no. 1 (1997): 27-34; P. Taylor, *The European Union in the 1990s* (Oxford: Oxford University Press, 1996); H. Miall, *Shaping the New Europe* (London: Pinter, 1993); ve, P. M. Lützeler, ed., *Europe after Maastricht: American and European Perspectives* (Oxford: Berghahn, 1994).

¹¹ J. Bloomfield, "The New Europe: A New Agenda for Research?", (M.Fullbrook (ed.-1993) *National Histories and European History*, London: UCL Press), s. 255-284.

lığın üstünlüğü ve evrenselliği idealini tekrar canlandırmıştır. Bu canlanış, Hıristiyanlık adına yeni beldeleri işgal etme ve bir köleleştirme sürecinin yansımasıydı. Amerika'nın Columbus tarafından keşfinin yaklaşık 400. yılında, '1492 tarihi Amerika'nın Hıristiyanlaştırılması mı yoksa yerli halkların (Indians) katliamı olarak mı hatırlanmalı?' sorusu Avrupa'da ve Amerika'da son yapılan çalışmalarla hala geçerli kalan bir sorudur.¹² Bu 1492 tarihi, Avrupa Hıristiyan tarihi açısından aynı zamanda Yahudilerin ve Müslümanların da Katolik İspanya'dan nihai olarak sürgün edilmelerinin tarihidir. Bugün Kurtuba'ya gidenler, hâlâ şehrin merkezindeki o zamanın muhteşem eseri Emevî Camiinin nasıl yakılıp yıkıldığını ve yerine Herna Ruiz'in Rönesans katedralinin dikilmiş olmasının din ve medeniyet farkının çatışmaya dönüşen yüzünü nasıl yansıttığını anlatırlar.

18. ve 19. y.y.'larda Avrupa, gittikçe artan bir teknolojik ve siyasî üstünlüğe sahip olması yanında, Reformasyon'un ve 'şüphecilik'in (sceptisizm) etkisiyle Hıristiyanlığın sarsılmasına rağmen, yalnız sosyal ve ahlâkî düzenin temellendirilmesinde değil, 'öteki'ne karşı kendi konumunu belirlemede de Hıristiyan mirastan meşruiyet almaya devam etmiştir. Hıristiyanlık dışındaki, mesela Hinduizm ve Budizm gibi dinlerin Avrupa'daki algılanışı güçlü bir 'ırk-merkezci' (ethnocentric) anlayışa dayanıyor ve bu anlayışın yansıması olarak, bu dinlerin geldiği Doğu medeniyetinin temelde bir kaos ve 'gayr-i aklilik' özelliği taşıması sebebiyle Avrupa'nın kendisiyle ilgili 'düzen', 'ahlâkîlik' ve 'aklılık' karakterlerine ters düşen bir 'öteki'ni temsil ettiğine inanılıyordu.¹³ İslam'la ilişkilerde ise, her ne kadar İslam'ın Avrupa kültürünün gelişimine katkısı görmezlikten geliniyorsa da, 8. y.y.'dan itibaren Müslümanlar Avrupa kıtasında (İspanya, Sicilya ve sonra Balkanlar) yaşamın bir parçası olmuşlardır. Bu 'Avrupa'da varoluş' tarihine rağmen, Türkiye'nin Avrupa Toplumunun en 'problemlî' üyesi durumunda bırakılması, bir anlamda Avrupa kimliğinin eskiden beri varolan hegemonik ve temelde Hıristiyan olan anlayışın hala devam ettiğine işaret etmektedir.¹⁴ Avrupa geçmişinin bu 'tek-kültürlü' okunuşu, başlangıçtaki Avrupa Ekonomik Topluluğunun kurucuları arasında yer alan Fransız politikacı Robert Schuman tarafından daha 1964'de şöyle ifade ediliyordu: 'Avrupa'nın demokratik ideali ve geleceği, temellerini istisnasız olarak Hıristiyanlığa

¹² Bu konunun detaylı bir tahlili için bkz. L. Boff & V. Elizondo (eds. 1990) *1492-1992: The Voices of the Victims*, London: SCM Press.

¹³ Bu 'öteki' algılamasına dair en seçkin analiz bilindiği gibi Edward Said'in *Oryantalizm* eseridir; Avrupa'nın Budizm ile karşılaşması konusunda bkz.: P. Almond (1998) *The British Discovery of Buddhism*, Cambridge: CUP; S. Batchelor (1994) *The Awakening of the West, The Encounter of Buddhism and Western Culture:543 BCE – 1992*, London Aquarian: HarperCollins. Avrupa ve Hinduizm için bkz.: P. Marshall (ed.-1970) *The British Discovery of Hinduism in the Eighteenth Century*, Cambridge: CUP.

¹⁴ Türkiye'nin Avrupa Birliği' ile ilişkiler karşısındaki zor durumunu, komünizmin yıkılışından sonra İslam'ın Avrupa tarafından en önemli tehdit edici 'öteki' olarak algılanışı ile ilişkilendiren bazı değerlendirmeler için bkz.: R. Pohoryles (ed.-1994) *European Transformations: Five Decisive Years at the Turn of the Century*, Aldershot: Avebury, s. 33-49'da, P. Schlesinger'in "Europeanness—A New Cultural Battlefield" adlı makalesi.

borçludur'.¹⁵ Hatta Avrupa Birliği tarafından resmen kaynak gösterilen ve sekiz ayrı dile çevirisi yapılmış olan Avrupa Tarihi ile ilgili 1990'larda yayınlanmış bir kitapta da Hıristiyanlık dışındaki dinlerin özellikle İslam'ın ve Yahudiliğin Avrupa kıtasının kültürel ve bilimsel mirasındaki katkılarına hiç temas edilmemektedir.¹⁶ İngiliz sosyolog Bryan S. Turner, ismi nihilizmle anılan Nietzsche'nin İslam konusunda yaptığı bir değerlendirmeyi hatırlatır bir kitabında. *The Genealogy of Morals: A Polemic (Ahlâk'ın Soykütüğü: Bir Reddiye)* isimli eserinde Endülüs İslam medeniyeti için Nietzsche şunları söylüyor:

"Hıristiyanlık antik kültürlerden istifade etmemizi engellediği gibi daha sonraları İslam kültüründen yeterince faydalanmamızı da engelledi. Ayaklarımızın altında ezdiğimiz İspanya'daki muhteşem Endülüs kültür dünyası, aslında, bize sanıldığından daha yakın; duygu ve tat dünyamıza Roma ve Grekler'e kıyasla daha doğrudan hitap etmektedir."¹⁷

Avrupa'nın Hıristiyan kimliğini öne çıkaran yayınlar, görüşler ve paralel politikalar yanında, buna yönelik içerden eleştiriler de yok sayılmaz. Bu eleştiriler, Avrupa-merkezci Hıristiyan idealizminin, gelecekte oluşturulması hedeflenen açık, demokratik ve çoğulcu Avrupa toplumu anlayışıyla çeliştiğini savunmaktadırlar.¹⁸ Yine bu eleştiriler, dinin yani burada Hıristiyanlığın tek-kültürlü bir hakimiyet aracı olarak kullanılması anlayışının, zararlı milliyetçi anlayışların devamına da zemin hazırladığı vurgulanmakta Kuzey İrlanda, Slovenya, Bosna ve en son Kosova buna örnekler olarak verilmektedir.¹⁹

Bir önemli nokta var burada. Avrupa'da millî-etnik kimliklerle ilgili sınırlandırmaların ve duyarlıkların, ister seküler isterse Hıristiyanî gerekçelere dayandırılınsın, sonuçta dîni azınlıklara yönelik hukukî ve sosyal ayırıcılıklara yol açtığı artık bilinen bir gerçektir. Avrupa kendisi bu problemle zaten uğraşmaktadır. Dîni ve etnik azınlıklarla ilgili problemleri aşamamış bir Avrupa'nın, 70 küsur milyon nüfusuyla tam üyelik şartlarını haiz bir müslüman Türkiye'nin getireceği ekonomik, kültürel, siyâsî ve psikolojik ağırlığı kaldırabileceğini düşünemiyorum. Bu gerçeğe pek çok uzman dikkat çekmektedir. Meselâ, Amerika'daki ünlü 'think tank' kuruluşlarından

¹⁵ S.Gill & Gavin D'Costa & Ursula King (eds.-1994) *Religion in Europe*, Netherlands/Kampen: Pharos Publishing, s.7. (R. Schuman, 1964, *Pour L'Europe*, Paris: Nagel, s. 55-78'den naklen.)

¹⁶ J. B. Duroselle (1990) *Europe: A History of its Peoples*, London: Penguin Books.

¹⁷ B.S. Turner (1994) *Orientalism, Postmodernism and Globalism*, London: Routledge, s.49. (F. Nietzsche, 1968, *The Genealogy of Morals: A Polemic*, Edinburgh: University of Edinburgh, s.183'ten naklen.)

¹⁸ Avrupa'nın kimliğinin en temel öğesini Hıristiyanlık olarak gören yaklaşımlara karşı eleştiriler için mesela bkz.: G.Davie, R. Gill & S. Platten (eds.- 1993) *Christian Values in Europe*, Cambridge: CAFE (Cristianity and the Future of Europe) Group, s. 65-77'de, J. Mackey'in "How Far Can or Should Christian Values Shape a Changing Europe?" adlı makalesi.

¹⁹ Bu konuda bkz.: D. Kerr (ed.-1992) *Religion, State and Ethnic Groups: Comparative Studies on Governments and Non-Dominant Ethnic Groups in Europe*, vol 2, Aldershot: Dartmouth Publishing Company.

olan ve 1948'de kurulmuş olan RAND Corporation'ın Uluslararası Politika Bölümü uzmanı (Graham Fuller'in meslekdaşı) Ian O. Lesser'a göre, Türkiye'nin AB'ye üyeliği açısından temel sorun,

"... Çoğu Avrupalı için, Avrupa'nın 57 (bugün 70 milyon – B.Ş.) milyonluk bir müslüman ülkeyi içine alıp alamayacağı ya da alması gerekip gerekmediğidir. Bu konu, Batı Avrupa'da çoğu Mağrib'li ve Türkiye'li müslüman göçmenlerin maruz kaldığı hoşgörüsüzlüğün ve yabancı düşmanlığının gittikçe arttığı bir zamana denk gelmektedir ..."²⁰

Buna, Salman Rushdie'nin İslam Peygamber'ine, eşlerine, ashabına ve kutsal kavramlara 'hakaret' (küfür kabul edilen kelimelerle)²¹ ettiği *Satanic Verses* (= Şeytan Ayetleri) kitabının düşünce özgürlüğü adına tüm Avrupa'da genel olarak savunulması ve bir medeniyetin yani İslam medeniyetinin kendi kutsalını savunma hakkının bağnazlık olarak değerlendirilmesi olayının, Almanya'da Türklere yönelik ırkçı saldırıların, Türkiye'ye yönelik dışlayıcı tavırların ve benzerlerinin²², sonuçta dîni boyutlu çatışmalara dönüştüğü gerçeği de eklenmelidir.

İngiltere'de Birmingham Üniversitesi'nde öğretim üyesi olan ve İngiltere'de ve Avrupa'daki Müslümanlar ile ilgili sosyolojik çalışmalar yapan Jorgen Nielsen'e göre meselâ, Fransa'da 1989'da bir okulda müslüman kız öğrencilerin başörtü giymelerinin bir inanç özgürlüğü olarak değil, kamusal alandaki eşitlikleri bozucu olarak sunulmuş olması, uygulama yaygınlaşmamışsa da ve yerel mahkemenin kararı nasıl olmuş olursa olsun, azınlıkların Fransız kültürüne entegre edilmesi politikası ile çelişen bir durumu da ortaya çıkarmıştır.²³ İngiltere'den bir örnek de din eğitimi ile ilgili verilebilir: 1988 Eğitim Kanununa göre –ki 1993'de eklerle yenilenmiştir– İngiltere'de ilk ve orta öğretimde din eğitimi zorunlu kılınmakta ve bunun Hz. İsa'nın örnek yaşamını öne çıkaran ağırlıklı olarak mezhepler-üstü bir Hıristiyan eğitimi olması gerektiği öngörülmektedir.²⁴ İsteyen velînin dilekçe ile çocuğunun din eğitiminden muaf tutulmasını isteme hakkı²⁵ bulunmakla beraber pek çok devlet okulunda bu konuda sıkıntılar yaşandığı da bilinmektedir. Müslüman, Yahudi, Hindü ve hatta dindar olmayan Hıristiyan aileler arasında bile bu hakkı kullanmak isteyenler olmakta ve çeşitli gerekçelerle bunlar geri çevrilebilmektedir. Okullarda

²⁰ G. E. Fuller & Ian O. Lesser with P. Henze (1993) *Turkey's New Geopolitics- From the Balkans to Western China*, Oxford: Westview press, s. 105.

²¹ S. Rushdie (1988) *Satanic Verses*, London: Penguin/Viking, s. 364-390.

²² Bu konuların bir tahlili için bkz.: G. E. Fuller & Ian O. Lesser (1995) *A Sense of Siege – The Geopolitics of Islam and the West*, Oxford. Westview Press, s.99 – 136.

²³ J. Nielsen (1992) *Muslims in Western Europe*, Edinburgh: Edinburgh University Press, s. 162-4.

²⁴ Religious Education and Collective Worship in England, Circular 1/94 (31 January 1994), Education Act 1993, Department for Education (DFE), Paragraph 60, pp. 21; ayrıca bkz., G. Parsons (ed.-1993) *The Growth of Religious Diversity - Britain from 1945*, vol 1, London: Routledge, s. 30.

²⁵ Religious Education and Collective Worship in England, Circular 1/94, Paragraph 68-74, pp. 22-23.

Noel ve paskalya kutlamalarıyla ilgili dîni unsurların belirgin olduğu hazırlıklar en az bir ay öncesinden başlar. Bu konu hâlâ önemini korumaktadır. Müslümanların devlet imkanlarından faydalanarak okul açabilmeleri tartışmaları da bununla paraleldir.²⁶ Örnekler çoğaltılabilir.

Avrupa'da 'Hıristiyanlık' ile ilgili olarak farklı boyutlardan analizler yapılabilir. Bu analizler istatistiklerle desteklenerek 'dîni aidiyet' konusunda yani Avrupa'da insanların ne kadar Hıristiyan olup olmadıkları ile ilgili sonuçlar elde edilmeye çalışılır. İstatistik bilgilerin bize vereceği sosyolojik değerlendirme verilerinin ne kadar güvenilir olacağı tartışılabilir olsa da, en azından genel bir fikir vereceği tartışılmazdır. Aşağıdaki tablo, Batı Avrupa ülkelerinde Hıristiyanlığa aidiyet ile ilgili bazı rakamsal verilere işaret etmektedir:

Ülke	Yaygın Olan Hıristiyan Kilisesine Bağlılık	Diğer Başlıca Mezheplere Bağlılık	Bir Dîne Bağlı Olmayanlar
İngiltere	69.0 (Anglikan)	14.0 (Diğer Protestan), 10 (Katolik)	2.0
Batı Almanya	46.7 (Luteran ve Kalvinist)	43.8 (Katolik)	4.9
İspanya	86.0 (Katolik)	2.0 (Protestan)	3.0
Fransa	76.4 (Katolik)	2.0 (Protestan)	4.3

(Tablodaki rakamlar 1980'lerde yapılmış bir çalışmaya dayanmaktadır.)²⁷

Bu tablodaki rakamlar, Avrupalı sosyal bilimciler tarafından, sekülerleşmenin dîni gittikçe özel alana oradan da etkisizleşmeye ittiğine dair yaygın sosyolojik kehanetlerin aksine²⁸ Batı Avrupa'da Hıristiyanlığın kamusal alanda daha fazla görünür hale geldiği şeklinde yorumlanmaktadır. Sekülerleşme sürecine rağmen milyonlarca insan kendilerini belli bir Hıristiyan mezhebi ile özdeşleştirmektedir-

²⁶ Bu satırların yazarı, İngiltere'de geçirdiği 7 yıllık sürede sadece yüksek öğretim ve orta öğretim kurumlarında bizzat çalışmış olmanın getirdiği akademik gözlemleriyle değil, çocuklarından birisinin orada ilkokula gitmiş olması sebebiyle de bu meselelerle fiilen ilgilenmiş, hatta okullardan birisinde çocuğunun muafiyet hakkını kullanmakta bizzat zorluklarla karşılaşmıştır.

²⁷ Jeff Haynes (1998) *Religion in Global Politics*, London: Longman, s.66; J. Madeley (1991) *Politics and Religion in Western Europe*, (G. Moyser (ed.) *Religion and Politics in the Modern World*, London: Routledge, s. 28-66)

²⁸ Günümüzde sosyal bilimciler sekülerleşme tezine daha ihtiyatlı bakmaya başlamışlardır. Bunlardan Peter Berger, en son makalelerinden birinde, kendisinin de katkıda bulunduğunu itiraf ettiği sekülerleşme tezinin, dînin rolünün sona ermesi anlamında artık geçerliliğinin kalmadığını da ifade etmiştir. Berger'e göre, günümüzde dinlerle ilgili sosyolojik çalışmaların en önemli konularından birisi, sekülerleşme (*secularising*) süreci ile 'sekülerleşme-karşıtı' (*counter-secularising forces*) faktörler arasındaki karşılıklı etkileşimdir: P. Berger (1997) 'Secularism in Retreat', *The National Interest*, no. 46, 1996/1997.

ler.²⁹ Ancak, burada bir Hıristiyan mezhebine bağlı olduğunu söyleyenlerle, dindar olanlar arasında farkı ihmal etmemek gerekir. Meselâ, İngilizlerin %69'unun kendilerini Anglikan Hıristiyanı olarak göstermelerine karşılık, 'bunların sadece %2'sinin düzenli olarak Kilise'ye devam ettikleri'³⁰, 40 milyon İngiliz'in ancak 5.5 milyonunun yani %13.75'inin Anglikan, Hür (Free), veya Katolik Kilisiler'deki ayınlara haftada bir katıldıkları, 3.5 milyonluk bir dilimin yani %8.75'in ise ancak ayda bir kiliseye gittikleri nakledilmektedir.³¹ Adventist ve diğer popüler Evanjelik mezheplerin yani, her şeyden çok dünyanın sonunu (armagedonu) ve mesihî krallığı vurgulayan mezheplerin gittikçe ilgi gördüğü de dikkat çekmektedir.³² Fransa'da da durum benzerlik göstermektedir. Sorulduğunda %80'i kendisini Katolik olarak tanımlayan Fransızların ancak %20'si ayda bir veya daha seyrek olarak Kilise'ye gitmektedirler.³³ 1988'lerde Doğu ve Batı Almanya'da toplam olarak halkın %23'ünün Kilise'ye bir şekilde devam ettikleri³⁴, öte yandan İspanya'da ise 1990'larda halkın %86'sının kendisini Katolik olarak tanımladığı fakat bunun ancak %30'unun düzenli olarak Kilise'ye (Pazar ayını için) gittiği nakledilmektedir.³⁵

Bu rakamlar, sekülerleşmenin devam edişine işaret olarak değerlendirilebileceği gibi, yerleşik Kilise geleneklerine bağlılık dışında gelişen dîni yönelişler –milyonlarca insanın İslam, Budizm, Hare Krişna, Tibet spiritualizmi gibi dîni yönelişleri— dikkate alındığında, dînin hâlâ varlığını etkin olarak sürdürdüğü şeklinde de değerlendirilebilir. Tarihî ve sosyolojik gerçeklik Avrupa'yı artık dîni çoğulculuktan bahsetmeye yönlendirmiştir, ancak, üst-kimlik olarak Hıristiyanlık, direnişini, yani değişik konularda kamuoyunu yönlendirme mücadelesini sürdürmektedir. Özellikle seçim dönemlerinde, Batı Avrupa'da siyâsilerin kamu ahlâkını ve aileyi ilgilendiren konularda *muhâfazakâr* ve *pro-Hris tiyan* bir görüntü vermeye dikkat ettikleri bilinmektedir. Bu alanda yapılan pek çok çalışmada, siyaset alanında özellikle *Hıristiyan Demokrat* partilerin Avrupa Birliği'nin şekillenmesinde önemli rol oynayacakları kabul edilmektedir. Ancak onları *kamu alanında* ve *ailede ahlâkîlik* konuları başta olmak üzere pek çok konuda aşılması güç tartışmalar beklemektedir.³⁶

²⁹ G. Kepel (1994) *The Revenge of God*, Cambridge: Polity, s. 81; D. Martin (1994) *Religion in Contemporary Europe*, (J. Fulton & P. Gee – eds., Religion in Contemporary Europe, NY: Edwin Mellen, s. 1-16.)

³⁰ M. Bunting (1996) *Church in a State*, The Guardian, 15 Şubat.

³¹ M. Fogarty (1992) *The Churches and Public Policy in Britain*, Political Quarterly, 63, 3, s. 301-16.

³² H. Goulborne & D. Joly (1989) *Religion and the Asian and Caribbean Minorities in Britain*, Contemporary European Affairs, 2, 4, s. 77-98.

³³ G. Davie (1994) *Unity in Diversity: Religion and Modernity in Western Europe*, (J. Fulton & P. Gee – eds., Religion in Contemporary Europe, NY: Edwin Mellen, s. 52-65.)

³⁴ J. Madeley (1991), a.g.e., s. 60.

³⁵ A. Gooch (1996) *Spanish Churches Denies Leading Flock to Polls*, The Guardian, 22 Şubat.

³⁶ D. Hanley (ed.- 1996) *Christian Democracy in Europe – A Comparative Perspective*, London: Cassell-Pinter, 213-14.

4. AVRUPA'DA HİNDÜİZM

Avrupa'da Hinduizmin Güney Asya'da Avrupa'nın ekonomik ve siyasal yayılmacılığına dayandığı gerçeği ilk söylenmesi gereken husustur. Avrupa'ya Hinduizm bilgisini ve ilgisini getirenler İngilizler olmuşlardır. P. J. Marshall'ın *İngiltere'nin 18. y.y.'da Hinduizmi Keşfi* adlı eserinde "İngiliz ordularının Hindistan'daki zaferinin Hindü medeniyetini çalışmaları için Avrupalılara fırsatlar sunduğu" ve bundan da öte, "dinin 18. y.y Avrupa'sının entellektüel yaşamında önemli bir ilgi alanı olarak devam ettiği", bir başka ifadeyle, "Avrupalılar'da Hindistan'ı anlamak için dini anlamak gerektiği düşüncesinin yaygın olduğu" değerlendirmesi yapılmaktadır.³⁷ İngiliz bağlantısı sayesinde Avrupa'ya Hindü dinine mensup olanlar daha gelmeden Hinduizm ile ilgili bilgiler gelmiştir. Bunda, yani Hind dini ve toplumuyla ilgili bilgilerin Avrupa'ya naklinde en önemli rolü Hindistan'da kurulan *Doğu Hindistan Şirketi* ve *Pax Britannica* oynamıştır. Avrupa'nın *Hindüizm'e* ilgisi Orientalist gelenekle de ilgilidir. Orientalizm'in Hıristiyanlığı rasyonalizm ile eşleştirme eğilimi Hinduizm'in 'mistik' olan 'öteki'yi temsil ettiği görüşüyle eş zamanlıdır. Bunun Avrupa'nın Hıristiyan kimliğini belirlemede rolü olmuştur.³⁸ *Hinduizm* kelimesinin de Batı'da 19. y.y.'daki Dinler Tarihi çalışmalarının icadı olduğunu hatırlamamız gerekir. Max Müller'in bu terimi 1850'lerde ilk kez kullananlar arasında olduğu bilinmektedir.³⁹ Tarihî Hinduizm ile günümüzdeki Arya Samaj, Brahmo Samaj ve Ramakrişna Hareketi gibi Hindü hareketler birbiriyle hemen ilişkilendirilerek, Protestanlığa benzer birer reform hareketi oldukları kanaati de sonraları bu 'Hinduizmim inşâsı' faaliyetine eklenmiştir. Tarihen fazla öncesine gitmeden, 1830'larda başlamak üzere Hindistan'dan İngiltere'ye ve Hollanda'ya kitlesel iş göçünün Avrupa'da Hindü varlığının temelini oluşturduğunu söyledikten sonra, günümüzde Avrupa'da Hinduizm ile ilgili birkaç noktayı hatırlayarak bu kısmı tamamlayalım.

II. Dünya Savaşından sonra Avrupa'nın yeniden inşâsı sürecinde Amerikan Marshall Planı çerçevesinde, İngiltere'de, Fransa'da, Almanya'da ve Hollanda'da açılan kapılardan Hind alt kıtasından pek çok Hindü göçmen gelip yeni bir yaşam kurmaya çalıştılar. 1960'lar ve 70'lerde bu ülkelerde Hind kökenli topluluklar iyice belirgin sosyal alt sınıflar haline geldiler.⁴⁰ Almanya'daki Türk nüfusunun karşılaştığı problemlerin benzerleri İngiltere'de ve diğer Avrupa ülkelerindeki Hindülar için de söz konusudur. Vasıfsız işlerde çalışmalarından ayrı olarak ırkçılık ve hemen hemen her türlü ayrımcılıkla karşılaşmışlar ve halen karşılaşmaktadırlar. Avrupa kimliğini oluşturan 'bilinçaltı' unsurların başında gelen *Aryan ırkının üstünlüğü* an-

³⁷ P.J.Marshall (1970) *The British Discovery of Hinduism in the Eighteenth Century*, CU Press, s.vii.

³⁸ R. King (1999) *Orientalism and Religion: Postcolonial Theory, India and 'The Mystic East'*, London: Routledge, s. 97.

³⁹ G.D.Sontheimer & H. Kulke (eds.-1991) *Hinduism Reconsidered*, New Delhi, Manohar Publications, s. 29-60.

⁴⁰ R. Burghart (1987) *Hinduism in Great Britan: The Perpetuation of Religion in An Alien Cultural Milieu*, London: Tavistock Publications, s. 67-80.

layışı etkilerini maalesef hâlâ sürdürmektedir.⁴¹ Bu anlayışın yani etnik üstünlüğün günümüzde İngiltere'de ve Avrupa'da sosyal yansımaları üzerine yine Avrupalı yazarlar tarafından bir hayli çalışma yapılmaktadır. Bunun önemli bir problem olduğu kabul edilmektedir.⁴² Burada önemli nokta şudur: Etnik anlayış dîni üstünlük anlayışını desteklemektedir. Yani gerek sosyal ilişkilerde ve gerekse meselâ okullarda, Hıristiyanlık üstün din ve Hinduizm ve İslam gibi dinler alt ırkların dinleri olarak görülebilmektedir.⁴³ Bu anlayışın *Hindûlar* üzerindeki etkisi kendi dîni ve millî kimliklerini her fırsatta vurgulayan bir sosyal ve kurumsal yapılanmaya yönelmeleri olmuştur. Son bir hususu ekleyebiliriz. Bütün ayrımcı belki de kaçınılmaz olan ayrımcı uygulamalara rağmen pek çok *Hindû*, Hint inançlarındaki, felsefesindeki *Artha*⁴⁴ yani 'maddî refah yaratma' ideallerini de gerçekleştirmek üzere ekonomik ve sosyal statülerini iyileştirmeyi başarmışlardır.⁴⁵ Etnik ve dîni problemler yine de aşılmış değildir.

5. AVRUPA'DA BUDİZM

Avrupa'da İslam dışındaki dinlerin durumu incelendiğinde görülür ki, *Budizm* kendine özgü bir yere sahiptir. Hinduizm'e ve İslam'a kıyasla Budizm, farklı bir sosyal ve kültürel transformasyon ile Avrupa'da yer bulmuştur kendisine. Eğer Hollandalı meşhur ressam Vincent Van Gogh'un 1888'de o zamanlar yaşadığı güney Fransa'da kendisini, kafası traş edilmiş, gözleri çekik, -kendi ifadesiyle- 'ezelî ve ebedî Buda'nın basit bir kulu' olan bir Japon Budist keşişi gibi resmetmesini⁴⁶ ya da daha 1906'da Londra'da bir *İngiltere Budist Cemiyet'i*nin (Buddhist Society of England), yine 1924'te Berlin'de, 1929'da Paris'te böyle 'Cemiyet'lerin kurulmuş oluşunu⁴⁷, 19. y.y'da Budizmin Avrupa'da yaygın bir şekilde yeterince bilindiği şeklinde yorumlamazsak, günümüz Avrupasında, Budistlerin varlığı 1960'larda başlamıştır denilebilir. Tibet Budizmine ait çeşitli metinleri daha 18. y.y. ortalarında bile Avrupa'da, Almanya'da ve Fransa'da karşılaşılmış olması da bu gerçeği değiştirmemektedir. Eugene Burnouf ve Friedrich Schlegel gibi Oryantalistlerin 19. y.y.'da

⁴¹ M. Banton (1994) *Discrimination*, Bkingham: Open University Press.

⁴² J. Solomos (1993) *Race and Racism in Britain*, London: Macmillan Press Ltd.; Jones, T. (1993) *Britain's Ethnic Minorities*, London: Policy Studies Institute.

⁴³ Nesbitt, E. & Jackson, R. (1993) *Hindu Children in Britain*, Stoke-on-Trent: Trentham Books.

⁴⁴ Hinduizm'de hayatın dört 'makâsıdı' olduğuna inanılır: *Dharma* (Ahlâk), *Kama* (Aşk ve mutluluk arayışı), *Artha* (Maddî refah) ve *Moksha* (Kurtuluş). Bkz.: Potter, K.H. (1977) *Encyclopedia of Indian Philosophies, c.2, Indian Metaphysics and Epistemology*, Princeton, N.J. : Princeton University Press.

⁴⁵ *Labour Force Survey* (1989-1990) London: HMSO.

⁴⁶ M. Bathcelor & Kerry Brown (eds.-1992) *Buddhism and Ecology*, London: Cassell, 1992, s. 67'de P. Timmerman tarafından "Western Buddhism from the Enlightenment to Global Crisis" adlı makalede nakledilmiştir. Batı'da Budistler tarafından bu resim gerçek anlamda Batı Budizminin ilk eseri olarak tanınmaktadır. Van Gogh kendisini bunalıma iten bir moral çöküş, akabinde Hıristiyan inancını kaybediş, ve nihayet Budizme yönelik tecrübesine rağmen, Budist kurtuluş resmi yaptıktan bir yıl sonra intiharına engel olamadı.

⁴⁷ C.Humphreys (1975) *Buddhism*, London: Penguin Books, 224-229.

*Budizm'e olan ilgilerine ve çalışmalarına*⁴⁸ rağmen Budizmin Avrupa'da gruplar halinde insanların ilgisini çekmesi çok daha sonralardır; yani, II. Dünya Savaşı sonrasında.

1960'larda pek çok faktör, Budizm'in Avrupa'da yayılmasında rol oynamıştır:

1- 1959'da Çin işgalinden kaçarak önce Hindistan'a ve Nepal'e giden yüzlerce Tibetli 'lama' nın bir kısmının da Avrupa'ya iltica etmesiyle sonuçlanan Tibet bunalımı,

2- 1960'lar Avrupa'sında ortaya çıkan ve 'karşıt-kültür' diye tanımlanan, romantik, sayesinde uyuşturucu kullanımının yaygınlaştığı 'hippi' pop kültürü ki gençler arasında doğunun mistik inançlarına ilgi duyulmasına ortam sağlamıştı. Bu bilgilerin çoğunu çalışmalarından aldığımız Stephen Batchelor'a göre⁴⁹, günümüz Avrupa'sında Budizm'in yayılması 1960'larda genç olup bu 'karşıt-kültür' hareketinde yer almış insanlar eliyle olmuştur.

3- Bu ilk iki sebebin etkisiyle, pek çok genç Avrupalı'nın Hindistan'a ve Güneydoğu Asya'ya seyahat edip oralarda kalmaları ve dönüşlerinde yeni bir yönelişle gelmeleri,

4- Japon Budist hareketi olarak *Zen* Budizm'in önce Amerika'ya sonra da Avrupa'ya gelmesi. *Zen* Budizm'in bugün Amerika'da ve Avrupa'da sanat ve sinema sosyetesinde oldukça popüler olduğu bilinmektedir.

5- Eski İngiliz ve Fransız kolonileri olan Kamboçya, Vietnam, Sri Lanka, Burma ve Çin'den etnik Budistlerin Avrupa'ya göçü.

Günümüzde Avrupa'da başlıca beş Budist eğilim bulunmaktadır:

1. Teravada Budizmi⁵⁰,

2. Tibet Budizmi⁵¹,

⁴⁸ R. Schwab (1984) *The Oriental Renaissance: Europe's Rediscovery of India and the East, 1680-1880*, New York, s.71.

⁴⁹ S. Batchelor (1994) *The Awakening of the West: The Encounter of Buddhism and Western Culture*, London: Aquarian.

⁵⁰ Teravada Budizmi, Sri Lanka ve Güneydoğu Asya kökenlidir. Bazen yanlışlıkla Hinayana mezhebi olarak adlandırılır. İngiltere, Fransa ve Almanya'daki etnik Budist *vihara*'lar (manastırlar) yanında, bu ülkelerde Avrupalı yani 'beyaz' Budist *vihara*'lar da mevcuttur. Bunlardan birisi de İngiltere'nin kuzeyinde Cumbria bölgesinde Lancaster'a bir buçuk saat mesafedeki *Manjushri* Budist viharasıdır. Son derece güzel bir tabiat köşesinde eski bir şatodan dönüştürülmüş olup küçük bir İngiliz Mahayana Budist merkezi olarak faaliyet göstermekte ve zaman zaman misafirlere kapılarını açmaktadır. Lancaster'da University College of St.Martin'de Din Bilimleri Bölümünde öğretim üyesi olduğum dönemde grup olarak davet edilmiş ve ağırlandıktık. Burada iki gün geçirmiş olmam, Budizmi tanımamda son derece yararlı olmuştur.

⁵¹ Tibet geleneği ise, ki bazen o da yanlışlıkla Tantrik Budizm olarak adlandırılmaktadır, Hindistan'daki Mahayana Budizmine dayanmaktadır. Batı'da ilk Tibet Mahayana Budist merkezi de, ilginçtir, İngiltere'nin İskoçya bölgesinde 1968'de açılmıştır. Diğer pek çok Budist mezhebi gibi meditasyona ve inzivaya önem verilir. Tibet Mahayana Budizminin değişik çizgileri (Kagyü, Geluk ve Nyingma), Avrupa'nın değişik ülkelerinde, İngiltere, Fransa, İtalya, İspanya ve Hollanda'da meditasyon merkezleri açmışlardır.

3. Zen Budizmi⁵²,
4. Nişren (Nichiren) Budizmi⁵³,
5. Modern Batı Budizmi.⁵⁴

Yahudilik, Hinduizm ve İslam'dan farklı olarak Budizm bulunduğu ülkelerde etnik bir homojenlik ya da özellik göstermemekte ve bu açıdan bir ayrımcılık tecrübesi yaşamamaktadır. Budizm bulunduğu kültüre en kolay asimile olan din olarak görünmektedir. Hollywood filmlerinde istisnasız olumlu yansıtılan tek din ve mensupları Budizm ve Budistlerdir demek pek de yanlış olmayacaktır. Tibet Budizmi'nin temsilcisi *Dalai Lama* modern Batı'da en çok sempatik sunulan dünya dîni liderlerinden birisidir. Budizmin tanımına ve inançlarının mı asimilasyona uygun olup olmadığı sorusuna burada girmeye süre imkan vermiyor. Konumuz açısından bizi ilgilendiren nokta şudur: Bütün pozitif imajına rağmen Budizm de Himalayalar'dan yani çok ötelelerden gelen esoterik ve mistik bir 'öteki'dir Avrupalı için. Hinduizm'e ve İslam'a kıyasla daha olumlu bir 'öteki' olması ise ayrıca, Hıristiyan anlayışıyla bakıldığında, Hinduizm karşısında Buda'nın bir Hindü 'Martin Luther'i ve Budizm'in de bir 'Protestan' hareket olarak görülmesiyle ilgilidir.⁵⁵

6. AVRUPA'DA İSLÂM

Günümüzde Avrupa Birliğini oluşturan ülkelerde müslümanların varlığı 60 ya da yetmiş yıl öncesine kadar gitmektedir. Avrupa tarihinde başka dîni ve etnik azınlıkların, meselâ Yahudilerin ve Ortodoks Hıristiyanların, temel haklarına kavuşmaları yüzyıllar süren çatışma ve tartışmalardan sonra gerçekleşmiştir. Burada Müslümanların karşılaştıkları problemleri aşmaları için birkaç kuşak acaba yeterli midir sorusu akla gelmektedir.

Günümüzde Avrupa'da yaklaşık 15 milyon müslüman yaşamaktadır ve bunun yaklaşık 4 milyonu 'eski' Yugoslavya ve civarında bulunmaktadır. Farklı etnik kökenlerden gelen ilk müslüman göç dalgaları, bilindiği gibi, Kuzey Afrika, Türkiye, Hindistan ve Pakistan'dan olmuştu. İlk birkaç kuşağın kendileri için bir 'Avrupa İslamı' kavramını düşünmeleri beklenemezdi. Batı Avrupa'da İslam, 1960'lara kadar

⁵² Zen Budizm Avrupa'da diğer Budist mezheplerden daha popüler olmasına rağmen daha yaygın sayılmaz. İlk merkezi Paris'te açılmış ve oradan dünyaya yayılarak 200 küsur merkeze ulaşmıştır.

⁵³ Nişren Budizmi de 13. y.y. Japonya'sına kadar gerilere gider. *Lotus Sutra*'nın yeniden yorumlanması ile ortaya çıkmıştır.

⁵⁴ 'Batı Budizmi' ise özellikle 1967'de kurulan bir *Batı Budistleri Kardeşlik Tarikatı* adıyla kurulan bir cemiyet ile kendisini göstermiştir. Avrupa'da yüzlerce müridi olan bu hareket Asya Budizminin temel özelliği bulunan rahiplerle rahip olmayanların birbirinden ayrıldığı geleneğe karşı çıkararak yayılmıştır. Kadın ve erkek Budistlerin de her pratikte eşit oluşu vurgulanarak *Buda, Dharma ve Sangha*'ya bağlılık yeterli bulunmaktadır. Batı Budist hareketi özellikle büyük şehirlerde hiç tahmin edilemeyecek seküler isimler kullanarak basit anlamda stresten kurtulma ve meditasyon teknikleri öğreten merkezler olarak açılmakta ve buralarda müridler kazanmaktadır.

⁵⁵ R. King (1999) *Orientalism and Religion: Postcolonial Theory, India and 'The Mystic East'*, London: Routledge, s.144-5.

birkaç şehirde ancak birkaç camiden ibaret 'oraya ait olmayan yabancı' olarak kalmıştır.⁵⁶ 1960'ların başından itibaren, diğer göçmenlerle birlikte müslümanlar da 'misafir iş gücü' olarak tanınmaya ve fakat öte yandan din ve kültürden ziyade etnik ve millî kökenleri itibarıyla tanımlanmaya başlamışlardır. 1970'lerden itibaren ise 'dini-kültürel' boyut Müslüman topluluklarla ev sahibi toplum arasındaki ilişkilerde önemli bir konu olarak ortaya çıkmaya başlamıştır. Bunda Batı Avrupa hükümetlerinin daha fazla iş göçünü değil mevcutların ailelerinin birleşmelerini sağlayıcı uygulamaları rol oynamıştır. Eşlerin ve çocukların varışıyla artık, müslümanlar sadece işçi bireyler toplamı olmakla kalmayıp tam anlamıyla bir sosyal grup oluşturmaya başlayınca, özellikle, İngiltere, Belçika, Hollanda, Almanya ve Fransa'da öncelikle eğitim alanında olmak üzere 'din' faktörü önemli hale gelmeye başlamıştır.

1980'lere gelindiğinde, İslam dünyasında olan olayların yansımaları, Avrupa ülkelerinde gittikçe artan işsizliğin de karşı etkisiyle, Avrupa'daki müslümanların popüler kültürde algılanış biçimini şekillendirmiştir. Bu algılanış *İslamofobi* diyebileceğimiz bir anlayışın da ipuçlarını vermektedir. Türkiye'deki medyada yansıtılmayan bu 'müslüman antipatisi' o dereceye gelmiştir ki, ilk kez İngiltere'de nihayet 1997'de *The Runnymede Trust*⁵⁷ adlı kendisini kültürel çalışmalara adanmış olan bir vakıf tarafından Sussex Üniversitesi profesörlerinden Gordon Conway başkanlığında oluşturulan 'İngiltere'deki Müslümanlar ve İslamofobi'yi İnceleme Komisyonu' tarafından aynı başlıkla yani *ISLAMOPHOBIA* isimli çok önemli bir çalışma yapılmıştır.⁵⁸ Bu çalışmada, eğitim, medya, siyaset ve ticaret gibi alanlarda müslümanlara yönelik 'ayrımcılıklar' ve 'aşağılamalar' somut örneklerle ve bilgilerle verilmekte, bunların sosyal psikolojik yansımaları irdelenerek Batı'da ve özellikle İngiltere'de anti-İslamizm'in acilen aşılmasına yönelik çözüm önerileri sunulmaktadır.

1990'lara gelindiğinde önümüzde bir *Avrupa İslamı* olgusunun tartışıldığını görmekteyiz. Son kuşak müslüman gençlerin eğitim düzeylerindeki artışa paralel olarak İslâmî bilgi ve anlayışlarını, 'taklîdî geleneksellik'ten 'bilinçli dindarlık'a dönüştürme eğilimleri ve bunu yaparken de ev sahibi toplumla çatışan bir görüntü vermemeye çalıştıkları dikkat çekmektedir. Buna rağmen farklı değerlendirmeler de

⁵⁶ J. Nielsen (1992) *a.g.e.*, s.s.1-7.

⁵⁷ *The Runnymede Trust* 1968'de kurulmuş olan ve etnik-kültürel konularda çalışmalar yapmaya kendini adanmış bir 'think tank' (düşünce üretme kuruluşu)'tır. Bu alanlarda stratejik danışmanlık yapmakta ve buna uygun üyeler bulundurmaktadır. *Trust*, bu 1997 tarihli *Islamophobia* raporundan önce, 1992'de Oxford psikoposu Richard Harries'in komisyon başkanlığında anti-Semitizm ile ilgili çalışma da yapmış ve raporunu 'A Very Light Sleeper' adıyla 1994'te yayınlamıştır.

⁵⁸ Commission on British Muslims, chaired by Professor Gordon Conway, *Islamophobia: Fact Not Fiction*, Runnymede Trust, October 1997.

vardır. Ferdî dindarlık açısından, Avrupa'daki özellikle müslüman gençlerin ibadet ve geleneklere bağlılıkları konusunda çok net bilgilerimiz olmasa da şu tespitler yapılmıştır. Avrupa'da müslüman gençlerin %60 ile %70 arasında olan kesimi, Ramazan'da oruç tuttuklarını; buna karşılık sadece %12 ile %18 arası beş vakit namazı kıldıklarını, söylemektedirler; bir başka ifadeyle %80'i düzenli ibadet etmemekte, %75 ile %80 arası ise kendi öz dillerini ya hiç konuşmamakta ya da az bilmektedirler.⁵⁹ Buna rağmen 'din' faktörü müslümanları bir arada tutan en önemli unsurdur. Entegrasyonun asimilasyona dönüşmesi ihtimali ise müslümanları endişelendirmektedir. Avrupa üniversitelerinden mezun yeni kuşaklar içinde yaşadıkları toplumun anlayışına uygun olarak temel haklar konusunda demokratik taleplerini seslendirmeye başlamışlardır. Bunu yapmak üzere çeşitli sosyal ve kültürel amaçlı, fakat aynı zamanda müslümanların 'Avrupa'da müslüman olma'nın problemleriyle ilgili ihtiyaçlarına teorik-pratik çözümler bulmak veya araştırmak amaçlarıyla da dernek ve cemiyetler kurulmuştur. İngiltere'de *The Young Muslims* (YM), *The Federation of Students' Islamic Societies* (FOSIS) ve *The Islamic Society of Britain* (ISB), Fransa'da *Jeunes Musulmans de France* (JMF) ve *Association des Etudiants Islamiques en France* (AEIF), gibi cemiyetler bu tür örneklerdir. Bu cemiyetler *gettolaşmaya* karşı da mücadele etmektedirler. 'Avrupa İslâmî' konusu, Avrupa'daki müslümanları yakından ilgilendirmektedir. 1990'larda Avrupa'nın değişik ülkelerinde Avrupa'da yaşayan *ulemâ* nın, *imâm*ların ve *aydınların* katılarak genel anlamda dînî ve fikhî meselelerin tartışıldığı toplantılar yapılmıştır. Meselâ, Temmuz 1992'de ve aynı grup 1994'te tekrar olmak üzere, Château-Chinon'da *the European Institute for Human Sciences* (Avrupa Beşerî Bilimler Enstitüsü)'nde düzenlenen toplantılarda, Avrupa'daki müslümanların *fikhî* problemlerine çözümler aranmıştır. İngiltere'de, *The Islamic Foundation* tarafından, 1990'lardan itibaren benzeri toplantılar yapılmış, ayrıca Mart 1997'de Londra'da *European Council for the Creation of Judicial Opinions and Research*⁶⁰ (Fıkıh Düşüncesi ve Araştırmaları Avrupa Konseyi) kurulmuştur.⁶¹ Özetle, Avrupa'da doğan ve kalacak görünen müslümanlar için buna benzer faaliyetlerle ve farklı platformlarda zaman zaman hükümetlerin de desteğini alabilen çalışmalar çerçevesinde bir 'Avrupa İslâmî' oluşturulmaya çalışılmaktadır. Hollanda İslam Üniversitesi de bu ihtiyaca cevap vermeye yönelik çalışmalardan birisidir.

Genel olarak Avrupa'da Müslümanların durumu ve Müslüman-Hıristiyan ilişkileri milenyumun sonunda oldukça kritik bir aşamada diyebiliriz. Müslüman göç-

⁵⁹ T. Ramadan (1998) *To Be a European Muslim*, Islamic Foundation, Leicester, 121.

⁶⁰ Bu konuda bkz.: *The Federation of Islamic Associations of Europe* (Avrupa İslam Cemiyetleri Birliği) tarafından Arapça olarak yayınlanan *Sawt Uruba* (Avrupa'nın Sesi) bülteni, Milan Mart 1997.

⁶¹ T. Ramadan (1998) *a.g.e.*, s. 251-3.

menlerin⁶² içinde buldukları ayrımcılık temelli zor şartları, Avrupa devletlerinin Bosna krizini ve daha sonra Kosova krizini çözmede dikkat çekici biçimde pasif kalmaları, hatta Avrupa'nın Filistin problemi konusunda genelde duyarsız yaklaşımı, Avrupa'daki müslümanların kendilerini ne yaparlarsa yapsınlar 'yabancı' (alien) olarak hissetmekten kurtulamamalarına yol açmakta ve çatışma teorisyenlerine yeterince malzeme vermektedir. Avrupa'daki Müslüman azınlıkların geldikleri ülkelerin de, tarihî ve dînî sebeplerle tehdit olarak algılanması, etnik kökeni buralardan olan müslümanların da bundan payını almasıyla sonuçlanmaktadır. Edward Said'in daha 1981'de ifade ettiği gibi, neredeyse dünyada olan her kötülüğün sorumluluğunun başına İslam kelimesinin iliştilmesi *Fundamentalizm/Köktendincilik* tezinin tektipleştirici yaklaşımına destek olmaktadır. Hele 'İkiz Kuleler' faciasından sonra bu konuda dünyada müslümanların *çeşitli şekillerde* ortaya çıkabilecek bir *Müslüman Holokost*⁶³ undan korkar hale gelmeleri belki de kaçınılmaz olacaktır.⁶⁴

Müslüman topluluklar arasında bir 'Avrupalı Müslüman' kimliğinin oluşumu yönünde işaretler de yok değildir. İngiltere'den ayrı olarak Fransa, Almanya, Belçika,

⁶² Günümüzde dünyada geniş bir müslüman diasporası vardır. Burada hatırlanması gereken bir husus şudur: İster akademik toplantılarda isterse başka ortam ve bağlamlarda olsun, müslüman diasporasından pek bahsedilmemekte ve yahudi 'diasporası' sanki dünyanın tarih boyunca tek diasporik fenomeni olarak sunulmaktadır. Oysa bir sosyolojik gerçeğin ihmal edilmemesi gerekir. O da 'arketipik diaspora' örneği olarak sunulan İsrail dışındaki yahudilerin bugünkü diasporaları bir problem alanı olmaktan çıkmış ve gönüllü bir diasporaya dönüşmüştür. Çünkü, Yahudi araştırmacı Benjamin Neit-Hallahmi'nin ifadesiyle, hem İsrail'in bir siyonist kolonyalizm olarak kurulması hem de 20. y.y. başlarından itibaren Batı'daki yahudilerin sosyo-ekonomik ve politik durumlarının iyileşmesi ve hatta asimilasyona dönüşmesi, bugün tanımlanmak istendiği şekliyle yani 'İsrail'e gitmek isteyip de gidemeyen yahudilerin sürgündeki acıklı hal'i'-anlamında diasporik kimliği sona erdirmiştir. Zaten dünyada toplam sayıları yaklaşık 15 milyonu geçmeyen ve bunun sadece 3-4 milyonu İsrail'de bulunan yahudilerin buldukları pek çok Batı ülkesinde ve hatta müslüman ülkede gönüllü olarak kaldıkları, bırakıp da İsrail'e/Arz-ı Mev'ûd'a dönmeyi istemedikleri bilinmektedir. Batı ülkelerindeki yahudilerin 'gentile' topluma asimile olmuş olmaları da dönmeyişlerinde rol oynamaktadır. [C.Goldscheider and A. S. Zuckerman (1984) *The Transformation of the Jews*, 231-232; B. Beit-Hallahmi (1992) *Reflections on the History of Zionism and Israel*, 196-205.] Bugün gerçekten sosyolojik anlamda bir diasporadan bahsedilecekse eğer, bu, Filistinlilerin de (hatta Hıristiyan Filistinlilerin de) dahil olduğu *müslüman diasporası*'dır. İngiltere'de Surrey Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yahudi-Hıristiyan Tarihi öğretim üyesi Prof. Michael Prior'ın belirttiği gibi İsrail'in kuruluşu ve 'Aliyah' yani 'yahudiler için dönüş kanunu', Filistinlilerin sürgünüyle ve en temel haklarının yok edilmesiyle gerçekleşmiştir. [M. Prior (1997) *The Bible and Colonialism – A Moral Critique*, Sheffield Academic Press, 198.] O halde hem Filistin diasporası hem de genel olarak mesela Avrupa'da yaklaşık 15 milyonu bulan bir müslüman nüfus, kolonyalizmin mirası olarak azınlık/göçmen statüsünde her türlü 'gettolaşma' problemiyle karşı karşıyadırlar. Bu diasporanın müslüman ülkelerdeki siyasal-ekonomik gerilikle ilgili şüphesiz bulunmakla beraber özellikle AB ve İslam ilişkileri bakımından hatırlanması gereken bir sosyolojik fenomen olmalıdır.

⁶³ Holokost (Holocaust): Avrupa'daki Antisemitizm sonucunda II. Dünya Savaşında Nazi Almanya'sında Yahudilere uygulanan toplu katliam için kullanılan bir kavramdır.

⁶⁴ Edward Said (1981) *Covering Islam: How the Media and the Experts Determine How We See the Rest of the World*, London/Henley: Routledge & Kegan Paul, , p. XV.

Hollanda, İspanya ve Bosna'daki müslümanlarla Balkanlardaki müslümanların durumlarının tek tek incelenmesi⁶⁵ ile oluşacak sonuçlar Almanya'daki Türklerin geleceği ile ilgili olduğu kadar Türkiye'nin AB ile ilişkilerinin geleceğine de ışık tutacaktır. Bu bakımdan karar mekanizmalarının başında olanların bu alanlardaki uzman akademisyenlerden ve bilim adamlarından yararlanmaları gereği açıktır. Son olaylardan sonra sosyal-politik ve sosyal psikolojik açılardan müslümanların Avrupa'da ve global ilişkilerde nasıl tavırlarla karşılaşacaklarını kestirmenin oldukça güç olduğu düşünülürse, tarihî süreçleri ve medeniyet farklılıklarını dikkate alan ve ideolojik olmayan akademik analizlerden yararlanmanın kaçınılmazlığı gerçeği de AB-Türkiye ilişkilerini yakından ilgilendirmektedir.

Burada Yeni Dînî Hareketler'e temas etmek için vakit yetmedi. Bu Yeni Dînî Hareketlerin Avrupa'nın tarihî, sosyal ve dînî dokusunda henüz çaplı bir değişiklik meydana getirdiğini söylemek mümkün değildir.⁶⁶

7. SONUÇ: 'AVRUPA-MERKEZCİ' DÜNYA GÖRÜŞÜ VE 'MEDENİYET İDRÂKİ'

Medeniyetler, kendilerine ait bir epistemolojik dünya görüşüne yani olaylara ve eşyaya bakış açısına, anlamlandırma biçimine sahiptir. Gerek kişilik, gerek sosyal yaşayış planında medeniyetlere birbirinden farklı karakterini veren şey, medeniyetleri kuran inancın yoğurucu ve belirleyici etkisidir. Mircae Eliade şöyle ifade eder: "Dînî İnsan'ın (homo religious), 'mükemmel insanı' temsil ettiğini tekrar etmekte yarar görüyorum"⁶⁷. O halde, Mezopotamya, Yunan, Hint, Çin, Roma medeniyeti, İslam, ve Hıristiyan-Batı medeniyetleri birbirinden farklı kimliklerini böyle kazanmıştır. Buradan Amerikan stratejistlerinden Fukayama'nın Tarihın Sonu ve Huntington'ın onunla aslında çelişen ve temelde yeni bir teori olmadığı halde kendilerinin Amerika'nın küresel politikasıyla ilgili strateji enstitülerinde çalışmaları nedeniyle dikkat çeken Medeniyetler Çatışması tartışmalarına zaman açısından girmek mümkün değil. Farklı dinlere mensup insanların bu dünyada bir arada yaşama sanatını öğrenme zorunluluğu yanında, medeniyetleri oluşturan din ve dünya görüşlerinin farklılığı önemini sürdürürken, eski medeniyetlerin bilgisinin de bakış açımıza zenginlik katacağı bir gerçektir. Çünkü, medeniyetler, insan ruhunun bir tarihi gibidirler. İnsan başarısının sergileridir onlar. İnsan çilesinin vazgeçilmez anıtları-

⁶⁵ Bu konularda Batı üniversitelerinde önemli çalışmalar yapılmaktadır: Gerd Nonneman / T. Niblock & B. Szajkowski (1996) *Muslim Communities in the New Europe*, Berkshire/UK: Ithaca Press; S. Z. Abidin & Z. Sardar (1995) *Muslim Minorities in the West*, London: Grey Seal Publications (published for The Institute of Muslim Minority Affairs).

⁶⁶ *New Religious Movements* diye bilinen Yeni Dînî Hareketler konusunda bkz., Eileen Barker (1989) *New Religious Movements*, London: HMSO; James Beckford (1985) *Cult Controversies: The Societal Response to the New Religious Movements*, London: Tavistock.

⁶⁷ M Eliade (1990-çev.) *Dinin Anlamı ve Sosyal Fonksiyonu*, s. 6.

dır. Mezopotamya, Mısır, Grek, Hind, Roma, İslâm ve Rönesans sonrası Batı Medeniyetleri, insanlığın bir akış içinde kendini gerçekleştirdiğinin vazgeçilmez hikâyesidir. İnsanlık, tekrar bu medeniyet muhasebesini yapmak ve çağlar üstü bir Aydınlanmaya, bir tür mistik nirvanaya, kendi miracına ulaşmak şansını kaçırmamalıdır. Cemil Meriç'in ifadesiyle⁶⁸, Avrupa medeniyeti, birçok medeniyetlerden birisidir; Roma ve Yunan medeniyetleri bile Avrupa medeniyeti değil, Akdeniz medeniyetleridir. Öyleyse şunu diyebiliriz: Her medeniyet, insanlık tarihine bir şey katmıştır. Bunun arkasında, Peygamberler Tarihinin medeniyetlere ışık tutan yol göstericiliği vardır. Akdeniz, Ortadoğu ve doğuya uzantısı olan ılıman coğrafyada Medeniyetler Tarihi bir Dinler Tarihine dönüştüğüne göre, AB-Türkiye ilişkileri de bu çerçevede görülmelidir. Avrupa'ya bu anlatılmalıdır.

Bunun anlatılabilmesi için, öncelikle, tarihe ve tarih yorumlarına burada ifadelendirmeye çalıştığımız farklı bir bakış açısı gerekir. Bu bakış açısı şunun farkında olmalıdır: Sömürgeciliğin sona ermesinden sonra, tarihî girişimin mimarının yani tarihi yapanın, bir başka ifadeyle değerlerin tek yaratıcısının sanki Avrupa imişcesine⁶⁹, tarihe sadece Avrupalı gözyle bakmanın imkânsız olduğu görüşü artık önem kazanmaya başlamıştır. Çünkü, bizzat Avrupa kendi 'Avrupa-merkezci' dünya görüşünü sorgulamaktadır. Her ne kadar ırk-merkezci (ethnocentric) teorilerin etkisine dolaylı ya da doğrudan açık olmuşsa da, Avrupamerkezcilik, bayağı bir kavim-beyaz ırk merkezçiliği olmaktan çıkmıştır; kökenleri itibarıyla Rönesans'tan geriye uzanmayan ve XIX. y.y.'da yaygınlık kazanmış bir kültürel evrenselcilik iddiasıdır; bir paradigmaya dönüşmesi, çeşitli biçimlerde ortaya çıkmasına dayanmaktadır. Bu, bazen medyada görülen basmakalıp 'üstünlük' fikirlerinde olduğu kadar, bazen de sosyal bilimlerin çeşitli alanlarına mensup uzmanların anlatımlarında kendini gösterebilmektedir. Avrupamerkezcilik, dünya tarihinin, Avrupa tarihi etrafında mitolojik bir güçle yeniden kurgulanmasıdır. Batı'nın atası Yunan miti⁷⁰ bir 'Helleno-mani' ye dönüşerek Avrupamerkezciliğin temel taşı olarak sunulmaktadır. Bu yeni Avrupamerkezci tarih yazımı, temellerini Hegel'den, W.R.Smith'e,

⁶⁸ Cemil Meriç (1979) *Umrandan Uygarlığa*, İstanbul: Ötügen, s.117.

⁶⁹ Konumuzla burada doğrudan ilgili olmamakla beraber, akademik literatür dışından örnek vermek gerekirse, Tanzimat-sonrası Türk romanındaki özellikle Servet-i Fünûn edebiyatındaki Batı medeniyetini tartışmasızcasına üstün gören roman karakterleri (Halid Ziya'nın *Aşk-ı Memnu*'sunda Firdevs Hanım; Mehmet Rauf'un *Genç Kız Kalbi*'nde Behiç; yine Rauf'un *Menekşe*'sinde Bülend ve Violet; R. Ekrem'in *Araba Sevdası*; H.Rahmi'nin *Şık*; Ahmed Mithad'ın *Karnavaftı.....* gibi), Tanzimat'tan sonra batıya ardına kadar açılan kapılardan geçip bugüne gelen 'Avrupamerkezci Batı uygarlığının üstünlüğü'nü Batılılaşma anlayışında tipik olarak yansıtır. Bu romanların hepsi bütün olarak bunu onaylamazlar belki, fakat o zamanki Osmanlı-Türk toplumundaki sosyal-kültürel değişimin bu karakterlerde yansımalarını görmek bakımından ilginç örneklerdir.

⁷⁰ Bernal, (1998-çev.), *Kara Atena: Eski Yunan Uydurmacası Nasıl İmal Edildi?*, s. 74-92 Gerçekten de bu mit, Martin Bernal'in 'Antik Yunan'ın Tezgahlanması' adını verdiği ve ilginç bir tutarlılık içerisinde medeniyet tarihi bağlamında anlattığı bir kurgudur.

Lawrence'dan Renan'a⁷¹ uzanan 19. y.y.-Şarkiyatçıların⁷², Doğuluları genetik ve kültürel karakter olarak 'aşağı', 'duygusal', 'akılcılıktan uzak', 'tutucu', 'özgürlüğe ve ilerlemeye kapalı' bir *diğer* ('other') olarak gören bakış açısında bulur. Ancak, 20. y.y.'in ikinci yarısında daha ılımlı bir çerçeveye dönüşmüş, bu defa o 'birikimi 1920'lerin süzgecinden geçiren Max Weber'in 'Avrupa'nın üstünlüğü' tezinden kuvvet almıştır. Sosyal bilimlerin hemen hemen her alanında açık ya da dolaylı fakat hakim olan ve devam eden bu Weberyen tez, özetle ılımlı bir genetik yorumdan⁷³ Doğu despotizmine oradan dinî yönelişe ve üretim tarzlarına uzanan bir süreçte Şark'ın karakter itibarıyla geriliğe mahkum olduğunu anlatmaya çalışan bir sosyal teori klasiği olma iddiası da taşır. O nedenle de sosyal bilimlerde hâlâ en önemli teoridir ve yeri geldiğinde Weber'den alıntı yapmak vazgeçilmez bir ritüeldir.⁷⁴ Günümüzde bu tezin en bilinen temsilcisi *Sosyal İktidarın Kaynakları* adlı eseriyle Michael Mann'dır.⁷⁵ Mann'ın modelinde, Hegel-Marx-Weber-ve diğerlerinin çizgisindeki Avrupa'nın üstünlüğü tezi daha analitik bir uygarlık teorisine oturularak pek çok bilgi ve yorum yanlışlıklarıyla birlikte devam ettirilmektedir. Devam ettirilen hatta empoze edilen bu bakış açısına göre, Avrupa'nın dîni sayılan Hıristiyanlık, bireyi ve onun doğaya egemen olma yeteneğinin gelişmesine diğer dinlerden daha fazla fırsat tanıdığı ölçüde kapitalizmin gelişmesine de zemin hazırlamıştır. Buna karşılık, Konfüçyüsçülük, Taoculuk, Hindûculuk, Budacılık, ve özellikle de İslâmiyet, ilerlemeye kapalı, toplumsal değişmeye engel dinler olarak görülür. Modern/post-modern küreselleşme ideolojisi, metafiziğin otoritesine son vermiş olma iddiası taşımakla beraber, dînî ihtiyacı ortadan kaldıramamıştır. Bu defa da dînî canlanışlar için yeni bir paradigma üretme çabasına yönelmiştir: *Fundamentalizm - Köktendincilik*. Bu 'süper teori' nin en son popüler örnekleri F. Fukuyama⁷⁶

⁷¹ Renan müslüman dünyanın gerilemesinden Arapleri ve Türkleri ırken ve kültürel olarak sorumlu tutuyordu ve yetersiz de olsa Namık Kemal Renan'a bir *Reddiye yazmıştı*. Renan, *Sami Dillerinin Karşılaştırmalı Sistemi ve Genel Tarih (1847-61, Historie générale et système comparé des langues sémitiques)* adlı bir çalışmasında, ileri sürdüğü İslam ve Sami ırkla ilgili aşağılayıcı yorumlarını Paris'te *Bilim ve İslamlık* adlı bir konferansında tekrar etmiş; bunu 1883'de sürgündeyken duyan Namık Kemal de Renan'a cevaben *Renan Müdaafaanâmesi*'ni yazmıştı. Bu müdaafâname aynı zamanda mesela İ. Şinasi'nin Renan sempatisi ile N. Kemal'in eleştirisi arasındaki bakış açısı farkını sergiler. Niyazi Berkes, N. Kemal'in bu *Müdaafaanâmesini* başarısız olarak değerlendirir: bkz. N. Berkes, 1978, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul: Doğu-Batı yayınları, 344.

⁷² Konumuz açısından, Şarkiyatçılığın, gücünü karşılaştırmalı filoloji, karşılaştırmalı anatomi ve ırk kuramından alıp, Said'in ifadesiyle, yorumlarını tarihselciliğin, Darwinciliğin, Freudculuğun, ve Spenglerciliğin yörüngesinde devam ettirdiği hatırlanmalıdır.

⁷³ Weber'in belki de en çok sevdiği kavramlardan rasyonalitenin temelinde bu vardı.

⁷⁴ Blaut, (1993), *The Colonizer's Model of the World*, London: the Guilford Press, s. 52-104.

⁷⁵ Mann, (1986) *The Sources of Social Power: A History of Power from the beginning to A.D. 1760*, (Sosyal İktidarın Kaynakları: Başlangıcından 1760'a İktidarın Tarihi) Cambridge: Cambridge University Press.

⁷⁶ Fukuyama, Francis (1992) *The End of History and the Last Man*, New York: The Free Press.

(*The end of History-Tarihin Sonu*) ve S. Huntington⁷⁷ (*The Clash of Civilisations - Medeniyetler Çatışması*) tarafından verilmiştir. Sonuçta, bu Avrupamerkezcilik, Avrupa'nın kendi oluşumundaki sınır-ötesi ve kolonizasyon-öncesi/sonrası katkıları reddettiği bir '*Avrupa Uygarlık Mucizesi*' mitine sıkı sıkıya sarılarak kendini ve 'karşısındaki'ni tekrar tekrar bir karşıtlık içine konumlandırma çabasını ifade eder. Dinler arası olduğu kadar medeniyetler arası ilişkilerde problem yaratan da işte budur.

Avrupamerkezciliğin bu evrenselci kültürel sömürgeciliğine karşı yapıcı duruş, bir karşıt yerel ya da ulusalcı kültür merkezliliği yani sınırlı bir merkezlilik olmamalı, aksine bir medeniyet felsefesine dayanan evrenselci bir yaklaşıma dayanmalıdır. Bu yaklaşım, dinler ve medeniyet(ler) tarihinin farklı bir çerçevede, yani, medeniyet tarihi ile 'vahiy'(ler) (peygamberler) tarihinin insanlık tarihi içinde birlikte düşünüldüğü 'bütüncü' (holistic) bir çerçevede ele alınması gerektiği düşüncesinden yola çıkmalıdır. İslam medeniyetinin dünya görüşü, felsefî anlamda böylesi 'bütüncü' bir yaklaşıma dayanır.

Kısaca, AB-Türkiye ilişkilerinin sadece bir 'din farkı' sorunu olarak değil bir 'medeniyet farkı' sorunu olarak görülmesini teklif ediyorum. Prof. Dr. Ahmet Davutoğlu'na göre, bu fark, epistemolojik (bilginin kaynağı ve yeri açısından) ve aksiyolojik (bilgi-değer ilişkisi açısından) temellerde problemlili olan Avrupa-merkezci (Eurocentric) 'dünya-görüşü'nün 'parçacı-indirgemeci' (fragmented-reductionist) yaklaşımına eleştirel bir gözle bakmayı gerektirir. Medeniyetler-arası en temel fark epistemolojik ve aksiyolojiktir: yani bir 'bilgi felsefesi ve değerler' sorunudur ki buradan başlayarak her alanda –sosyal, kültürel, siyasal, ve ekonomik- bakış açımızı şekillendirir. Türkiye'nin de içinde bulunduğunu unutmaması gerektiği (AB bunu her zaman hatırlıyor) İslam medeniyetinin en temel özelliği 'değer-bağımlı' olması ve bunun da özel bir varlık telakkisine dayandırılmış olmasıdır. Sosyal mekanizmalar bu değerler sistemi yani *varlık* (ontology)- *bilgi* (epistemology)- *değer*(axiology) ilişkisi içinde meşrûiyet kazanır ve uygulama alanı bulur. Bunun aksine, modern Batı medeniyetinin en önemli özelliği 'mekanizma-bağımlı' niteliğidir. Değerler, bu mekanizma uyumu ölçüsünde meşruiyet kazanır.⁷⁸ Köklerde varolan 'üst-değerler', ki din⁷⁹ bunun temelidir (Avrupa için Judeo-Christian/Hellenistic)⁸⁰, ancak bir karşı/farklı değerler sistemi (yani meselâ İslam medeniyetinin değerler sistemi) ile karşılaşıldığında öne çıkarılır. Mekanizma bağımlılık zamanla kriz doğurur. Değer-ba-

⁷⁷ Huntington, Samuel (1997) *The Clash of Civilisations and the Remaking of World Order*, London: Simon/Schuster Ltd.

⁷⁸ Davutoğlu'nun medeniyetlerin epistemolojik farklılıkları konusundaki görüşleri için bkz.: Ahmet Davutoğlu (1994) *Alternative Paradigms: The Impact of Islamic and Western Weltanschauungs on Political Theory*, Maryland, Lanham: University Press of America.

⁷⁹ Robertson (1992) a.g.e., 141-159.

⁸⁰ Amin, Samir (1993-çev.) *Avrupamerkezcilik - Bir İdeolojinin Eleştirisi*, (L'eurocentrisme, Anthropos-Economical, 1988), İstanbul: Ayrıntı yayınları s.98

ğımlılık ise kriz anlarından çıkışta teorik/pratik ve dinamik bir potansiyel sağlar. AB-Türkiye ilişkileri elbette sadece yalnız bir din/medeniyet farkı sorunu olmayıp meselâ ekonomik boyutu da olan bir konu ise de, bu konuya Medeniyet meselesi olarak bakıldığında, dînin AB projesindeki yerinin daha net anlaşılacağı, bir başka ifadeyle AB'de İslam'ın yerine ve nüfus çoğunluğu müslüman olan Türkiye'nin üyeliğine karşı AB içindeki direnişin temellerinin de daha iyi kavranacağı düşünülebilir. AB-Türkiye ilişkileri elbette sadece yalnız bir din/medeniyet farkı sorunu olmayıp ekonomik yanı da olan bir konudur. Ancak küresel ve ulusal ekonomik politikalarda bile Batı'da Hıristiyanlığın ve Kilisenin, (Roma Katolik Kilisesi örneğinde olduğu gibi) kendi çapında önemli bir yeri olduğunu söylemek mümkündür.⁸¹

AB-Türkiye ilişkilerine bir 'medeniyet farkı' meselesi olarak bakılması gerektiği düşüncesinin kapsamlı bir açılımı, Ahmet Davutoğlu'nun bu çerçevede yaptığı 'Medeniyetlerin Ben-İdrâki' analizinde bulunabilir.⁸²

Bütûh bunları formüle edilmiş kısa vadeli çözüm tekliflerine tercüme etmek kolay olmayacaktır elbette. Ancak, son yıllarda gittikçe artan bir yaygınlık kazanan küreselleşme söylemi, evrensellik ve yerellik arasında ilginç bir yeni gerilim alanı oluştururken, yerel medeniyet havzalarında ciddî hareketlilik gözlenmeye başladığı dikkat çekmektedir. Bu da Huntington'ın tezine karşı olduğu ileri sürülen Fukuyama'nın iddiasının aksine insanlığın hâlâ 'grand narratives' yani 'hakikat arayışı' anlamında büyük anlatımlardan, yani 'dîni kurtuluş' çözümlerinden ümidini kesmediğini göstermektedir. Atina'dan, Roma'dan, ve Belgrad'tan bakıldığında, Türkiye'nin Hıristiyan alemi için özel bir anlamı vardır. İslam dünyasında 'lider ülke' olarak görülmenin ötesinde Anadolu toprakları, Hıristiyanlığın⁸³ ilk genişlediği yer olması bakımından Hıristiyanlar için önemlidir. 'İnanç turizmi' bunun ilk akla gelen 'barışçıl' yansıması. O halde din farkının medeniyetlerin kendilerine ait idraklerini şekillendirdiği gerçeği, Türkiye'nin AB serüveni açısından hem Avrupalıları hem de bizi yakından ilgilendirmektedir.

Buradan varılmak istenen nokta şudur: "Eğer bundan sonra uluslar arası bir düzen oluşturulacaksa, küreselleşmeyle adaletli bir dünya oluşturulacaksa, burada her medeniyet havzasının bu yapıya katılmasının sağlanması lazım. Bunun için de

⁸¹ Bu konuda bkz.: Eric O. Hanson (1987) *Catholic Church in World Politics*, Princeton: Princeton University Press. Literatürde bir 'Katolik' dış politikası ya da Vatikan'ın Dış Politikası gibi ifadelerle rastlamak mümkündür.

⁸² A. Davutoğlu (1997) "Medeniyetlerin Ben-İdraki", *Dîvan* dergisi, 1997/1, İstanbul: Bilim ve Sanat Vakfı.

⁸³ Bir not düşeyim buraya: AB-Türkiye ilişkilerinde Ermeni sorunun bu kadar kronik olmasının sebepleri arasında –insan hakları, azınlık hakları, jenosid iddiaları v.s. den ayrı- pek kimsenin hatırlamadığı bir detay vardır. O da Ermeni milleti Hıristiyanlık tarihinde çok önemli bir yere sahiptir. Ermeni milleti, Hıristiyanlık tarihinde toplu olarak Hıristiyan olan ve Hıristiyanlığı resmî devlet dîni yapan ilk millettir (Roma İmparatorluğundan da önce, ki Constantine'nin Hıristiyan olması 336'dadır). (bkz. *Armenian Church*, E.R. v.1, pp. 413-419, O'nun İzinde, s.54)

din sosyolojisi, artık Batı'daki sosyolojik yöntemlerin diğer toplumlara aktarılması şeklinde değil, diğer toplumların kendi dünyaları içinde anlaşılabilir yapılmaması gerekir... Meselâ, eğer bütün dünyada felsefe, iktisadî, siyasî düşünce sahibi herkes, Eflâtun ve Aristo ile başlayıp, Roma ile devam eder, Hıristiyanlıkla sürer ve son Reform, Rönesans ve Modernite hareketiyle bitirirse, bu belki eskiden sömürgecilik döneminde anlaşılabilir bir şey. Ama şimdi bunu, ders kitapları formatında bütün dünyaya yayarsanız, bu fiilen Batı dışındaki bütün medeniyetlerin, yani dünyanın dörtte üçünden daha fazlasının tarih dışına itilmesi anlamına geliyor. Bu da o insanları tedirgin eder. Felsefe, düşünce, bilim, dinler tarihi alanında yoksunuz.. ne hissedersiniz?. Ya aşağılık kompleksi, ya da dışlanmışlık ve düşmanlık hissedersiniz. Bir Çinliyseniz, müslümansanız, Afganlıysanız, Hintliyseniz aynı şeyi hissedersiniz... Bundan sonra, insanlık denen ortak bir üniteye, onun bütün paydaları eşit kılmasının altyapısı sağlanmalı."⁸⁴

⁸⁴ A. Davutoğlu "Huntington Asla Haklı Çıkmayacak", Mustafa Karaalioğlu'nun Röportajı, Yeni Şafak gazetesi, 11 Eylül 2001, Pazartesi.